

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

UDGIVET AF
STATENS ARKIVER

NR. 2, 23.
ARG. 2006

JENS MORTENSEN
SVEIGAARDS OSTINDISKE
REJSER 1670-1684

ELEFANTORDENENS
PORTUGISKE
FORBINDELSE

GRUNDLÆGGELSEN
AF KØBENHAVNS
ZOOLOGISKE HAVE

ENTRONE AF ENHJØR-
NINGHORN OG LØVER
AF SØLV

STATENS ARKIVER

SIDEN SAXO

Magasin for dansk historie

Nr. 2

23. årgang 2006

Distributør:
Syddansk Universitetsforlag

Redaktører:
Ole Magnus Mølbak Andersen (ansv.)
Lars B. Struwe

Redaktionspanel:
Poul Olsen
Steen Ousager

Lay-out:
Anne Charlotte Mouret, UniSats

Tryk: Narayana Press

ISSN: 01 09 6028

Abonnement:
Tegnes ved henvendelse til
Syddansk Universitetsforlag,
Campusvej 55, 5230 Odense M,
Tlf. 6615 7999,
www.universitypress.dk

Gironr.: 8042020

Årgang 2006 kr. 200. Løssalg pr. nr. ved
forsendelse kr. 60. Udlands-abonne-
ment årgang 2006: Kr. 200.

Distribution.
Magasinpostkontoret. Adresseændring
meldes på tlf. 66 15 79 99.

Siden Saxo udkommer 4 gange årligt.

Forside:
Elefantordenen. Julien Pacques.
Décorations de l'Ordre Royal Danois
de l'Eléphant. 1814. *Privateie.*

JENS MORTENSEN SVEIGAARDS
OSTINDISKE REJSER 1670-1684

ERIK GØBEL

4

ELEFANTORDENENS
PORTUGISISKE FORBINDELSE

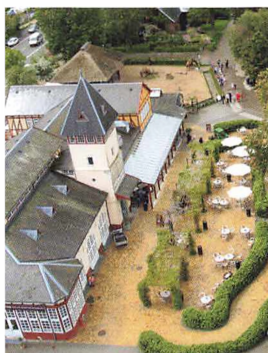
PATRICIA SEED

14

GRUNDLÆGGELSEN AF KØBEN-
HAVNS ZOOLOGISKE HAVE

ANDERS LUNDT HANSEN

24

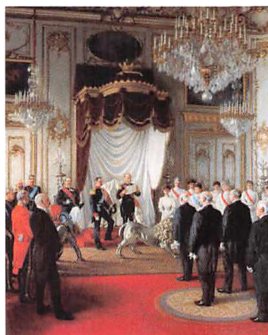
EN TRONE AF ENHJØRNINGHORN
OG LØVER AF SØLV

JØRGEN HEIN

38

BOGNYT

46

SPØRGEKASSEN

48

Dus med dyrene – og historie for alle!

Dette nummer af Siden Saxo handler om dyr. Det er ikke et egentligt temanummer, men de fire lange artikler har det til fælles, at de alle fortæller om spændende og eksotiske dyr med relation til Danmarks historie. Vi hører bl.a. om enhjørninger, elefanter, løver og tasmanske djævle. At nogle af dem er af guld, sølv og kobber er blot et ekstra krydderi, der kan pirre læserens nysgerrighed.

For de, der ikke straks har bladret om på side 4, skal der fra redaktionen via dette forum lyde en varm tak til næsten alle Folketingets mediepolitiske ordførere. Med forsommerens store og brede medieforlig, der blev vedtaget 6. juni, står det nemlig fast, at Danmarks Radio i aftaleperioden skal etablere en kombineret børne/historie-tv-kanal. Kanalen skal sende børneprogrammer i dagtimerne og historieprogrammer om aftenen. Dette er den bedste nyhed, alment historieinteresserede danskere længe har hørt.

Sagen er, at det længe har stået sløjt til med historieformidlingen på de landsdækkende public service kanaler. Hvor store dele af befolkningen, unge som gamle, i forne tider slugte historiske programmer lavet af dygtige formidlere som fx Erik Kjersgaard og Palle Lauring, har der i den seneste snes år været meget langt mellem snapsene. Reelt er den bedste historieformidling kommet fra fiktionen, hvor især tv-serier som *Matador* og *Krøniken* har brændt stærkt igennem. Men selv om disse serier har været dygtigt researchede og i det hele taget høj kvalitet, så forbliver de nu engang i fiktion. For saglige og spændende programmer med historie – ikke mindst Danmarks historie – som tema, har det længe været den lille kanal DK-4, der har trukket det største læs. Og det var jo ikke lige det, der var meningen med public service.

Der er nu en enestående chance for at skabe en kvalitetskanal, der har historie som bærende tema. Velformidlet hi-

storie er spændende og ofte underholdende, og tv-mediet tillader at sigte mod de dele af befolkningen, for hvem historieløshed nok ikke er et for nedsættende et ord. Ikke mindst må det være et fromt håb, at man denne vej kan vække den historiske interesse hos de yngre generationer, som i deres opvækst er blevet ramt af 70'erne og 80'ernes nedprioritering af historieundervisningen.

Men interessen kommer ikke af sig selv. DR står over for en stor opgave i at finde en passende blanding af egenproduktioner og købte kvalitetsprogrammer fra de store internationale tv-stationer. Udfordringen bliver ikke mindre af, at der skal inddrages faghistorikere, der nok er dygtige til historie, med som ikke altid er lige dygtige formidlere. Balancen mellem faglig forsvarlighed og populær formidling er svær, men lad os håbe, at journalister og historikere her kan finde et projekt at være fælles om og kombinere deres evner, så resultatet bliver det bedst mulige produkt inden for bevillingsrammen. Siden Saxo bidrager gerne, hvis det skulle komme så vidt.

Der går nok et pænt tidsrum, inden den nye kanal går i luften. I mellemtiden håber vi, at Siden Saxo kan udfylde i hvert fald dele af tomrummet. Dette nummer er velegnet til strandture, og det er ganske acceptabelt at lave sig inspirere til sandslotte i form af afrikanske fæstninger, gyldne løver eller brølende elefanter.

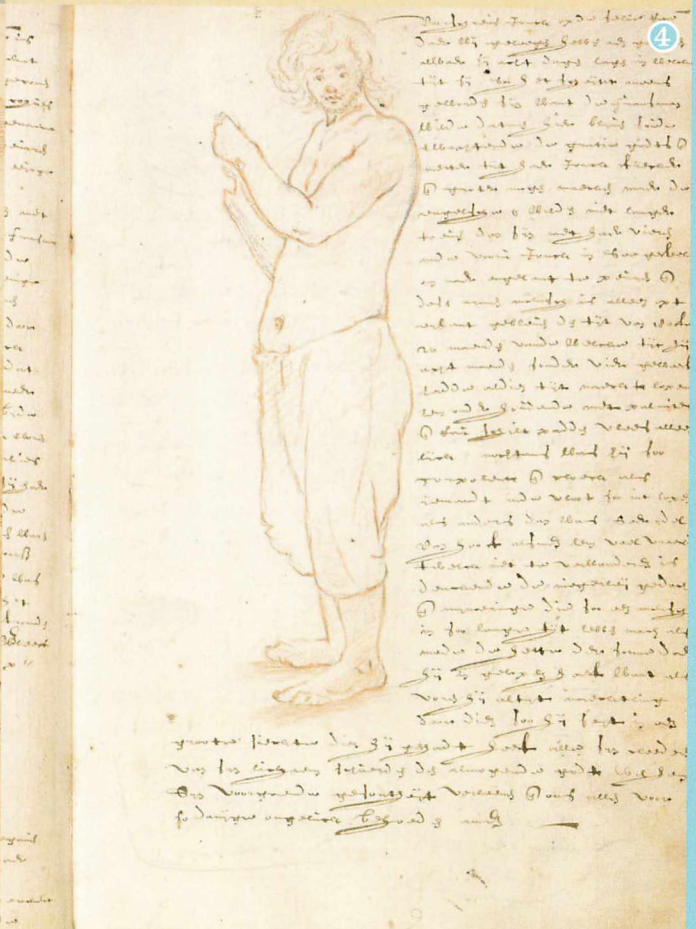
De bedste sommerhilsner og god læselyst!

Lars B. Struwe og Ole Magnus Mølbak Andersen,
redaktører

JENS MARTENS SØN SVETKARS ØSTINDISKE REIS BESKRIVELSE.

Fra Anno 1665 Den 25. Aprilis Da
Aland bortrejste fra v. m. Forretter.
udi Cvelgaard, medt Den 27. De-
cember Anno 1684, Da Aland
til samme sted igien er hjem-
kommen, af Kappem. elf
fortættet og skrevet
med Hans Loen.
Aland.

Tranquebar

JENS MORTENSEN SVEIGAARDS OSTINDISKE REJSER 1670-1684

I de magre år efter svenskekrigen søgte mange danskere udenlands for at finde arbejde. En af dem var Jens Mortensen Sveigaard, som i 1670 blev ansat af det nederlandske ostindiske kompagni og kom til Asien som soldat, men snart avancerede til bogholder på de kompagniskibe, som sejlede rundt og handlede i Asien. Han skrev levende om sine spændende og interessante oplevelser til lands og til vands, ikke mindst europæernes sammenstød med de fremmede kulturer.

ERIK GOBEL

Trankebar med Fort Dansborg, bymur, brændingsbåde og europæiske skibe på rheden 1723.

Det Kongelige Bibliotek.

Jens Mortensen Sveigaards egenhændige titelblad til rejsebeskrivelsen.

Det Kongelige Bibliotek.

Menneskeædende hottentotter 1672.

Hun giver barnet bryst.

Det Kongelige Bibliotek.

Menig sømand i arbejde på et af de nederlandske ostindiaskibe.

Nationaalarchief, Haag.

mange sammenhænge går vi ud fra som givet, at de fleste af de forhold, vi kender i dag, er helt unikke for den moderne verden og ikke har eksisteret tidligere.

Det er naturligvis sandt i mange tilfælde, men i overraskende mange andre er det slet ikke rigtigt. Tag for eksempel blot en sag som arbejdskraftens internationale mobilitet. Den eksisterede allerede for adskillige hundrede år siden, og mange danskere rejste ud dengang.

Nederlandenes gyldne århundrede

I Nederlandene i 1600-tallet blomstrede økonomien, og man oplevede, hvad der med rette er blevet kaldt deres gyldne århundrede. Den lille nation fostrede foregangsmand på felter som malerkunst, arkitektur, naturvidenskab og ikke mindst handel og søfart. Den kolossale aktivitet i Nederlandene affødte et stort behov for tilførsel af udenlandsk arbejdskraft, og denne strømmede til blandt andet i skikkelse af den dansk-norske konges undersåtter.

> Hvert år drog masser af unge kvinder og mænd sydpå til de store nederlandske byer. Kvinderne blev typisk tjenestepiger, mens mændene ofte blev forhyret som søfolk på fartøjer i fiskeri, hvalfangst eller fragtfart.

Et sted, hvor relativt mange danskere søgte hen, var det store forenede ostindiske kompagni. Her var beskæftigelse at finde som sømænd på de mange skibe til Asien, som soldater på fæstningerne i det fjerne eller som håndværkere eller kontorfolk i kolonierne. På Kompagniets skibe til Asien i slutningen af 1600-tallet var ikke mindre end en fjerdedel af søfolkene ombord udlændinge, og cirka hver tiende af disse var dansk – og hertil kom et pænt antal nordmænd, slesvigere og holstenere. Lige så store andele af den danske konges undersætter var at finde på de mange kompagnifartøjer, som sejlede rundt mellem Asiens mange regioner og handlede.

I absolutte tal drejede det sig om, at der omkring 1700 var ca. 6.500 danskere beskæftiget i den nederlandske handelsflåde, og at der i 1600-tallet årligt gik op til 350 mand ud med Kompagniets skibe til Asien. Præcis hvor mange danskere, der var beskæftiget på fartøjerne og forterne og kontorerne ude i Asien, vides derimod ikke; men det har drejet sig om ganske mange.

Jens Mortensen Sveigaard

En af de mange danskeres oplevelser kender vi særlig godt, fordi han selv har nedskrevet en omfattende beretning om, hvad han oplevede i Kompagniets tjeneste.

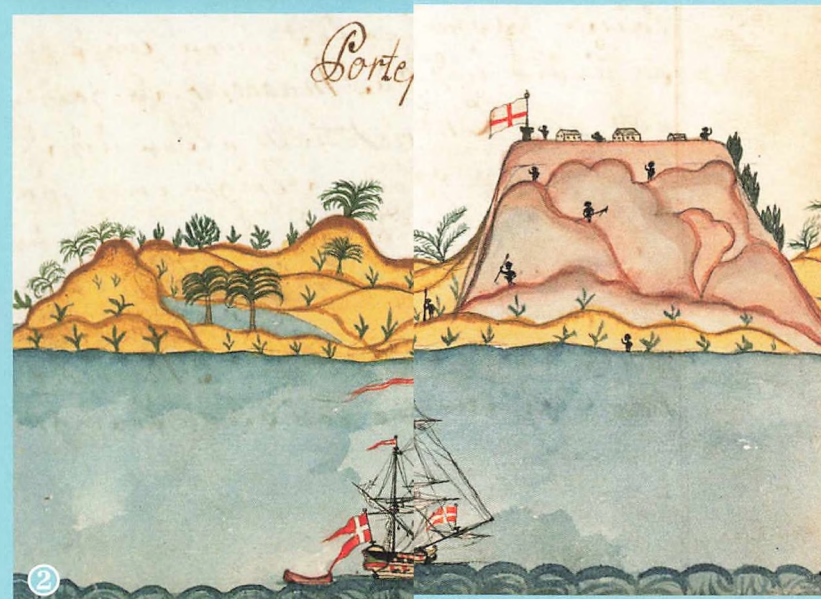
Hans navn var Jens Mortensen Sveigaard, og han var født i 1649 i landsbyen Sveigård lidt sydvest for Århus. Jens havde ingen som helst lyst til at blive bonde som sine forældre, så da han i 1665 blev 16 år gammel, rejste han til Hillerød, hvor han blev skriverdreng hos Kongelig Majestæts skriver og ridefoged over Frederiksborg Amt. Men efter kun fire måneder kom en kongelig lakaj og overtog Jens' job. Derefter kom drengen i tjeneste hos Slagelses tolder og byskriver og senere hos fattigforstanderen i København. Ingen af stederne var der dog nogen fast ansættelse endside avancement at øjne. Vi må forestille os, at efterveerne efter svenskekrigene stadig på den tid gjorde Danmark til et rige præget af stilstand og armod.

Derfor tog Jens Mortensen Sveigaard i 1668 til Norge for at søge sin lykke dér. Han blev skriver og bogholder hos en rådmand og amtsforvalter i Tønsberg. Men efter to år besluttede den nu 21-årige Sveigaard at søge lykken i Nederlandene – som så mange andre unge mænd på den tid.

Amsterdam

Han ankom til Amsterdam den 12. maj 1670 og indlogerede sig i et logihus, hvor en skåning var vært. Først prøvede Sveigaard at blive ansat hos en eller anden fin kavalier på dannelsesrejse til Sydeuropa, men forgæves.

I stedet flyttede han efter en måneds tid til en slags sømandshjem, drevet af en nordmand, som skulle hjælpe ham med at få hyre på et skib til Middelhavet eller

1. Kap Det Gode Håb med skibe i Taffelbugten 1721. Bjergene er Djævels bjerg, Taffelbjerg, Løvehovedet og Løverumpen. Det Kongelige Bibliotek.

2. Porto Prayo på De Capverdiske Øer var en ofte brugt forfriskningsplads for ostindiefarerne på udrejsen. Det Kongelige Bibliotek.

Ostindien. Efter et par måneder lykkedes det da også Sveigaard at blive antaget af det ostindiske kompagni som menig soldat til udsendelse til Asien. Hans løn blev sat til 9 gylden om måneden. Han anskaffede sig straks en lille skibskiste og en madras – samt personlige fornødenheder til den lange sørejse: blandt andet brændevin, tobak, lidt beklædning, sengetøj, knive, papir, penne og blæk. I alt måtte han for dette og for nydt kost og logi i sømandshjemmet udstede gældsbeviser på 180 gylden, altså svarende til hele 20 måneders løn.

Den 7. oktober 1670 blev alle soldaterne kaldt sammen for at monstres på Det Ostindiske Hus midt i Amsterdam. Her blev Kompagniets artikler (regelsæt) oplæst, og alle svor troskabseden. Derpå gik soldaterne ombord på de seks skibe, som udgjorde efterårets flåde. På Sveigaards skib »Brederode« var 168 personer, heriblandt den kendte Rijkloef van Goens, som skulle ud og være ny guvernør over Ceylon. Dertil var det store skib destineret.

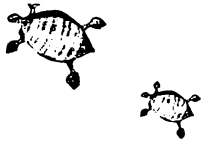
Sørejsen til Ceylon

Sørejsen fra Amsterdam til Ceylon varede syv måneder, dog med ophold ved De Capverdiske Øer i Atlanten, ved Kap det Gode Håb og ved øgruppen Comorerne i Det Indiske Ocean. Under de to ugers ophold i Sydafrika benyttede Jens Mortensen Sveigaard lejligheden til at gøre sig bekendt med Kapstaden, med Kaplandet og ikke mindst med hottentotterne og deres særprægede udseende og levevis. En tilsvarende detaljeret beskrivelse giver han af Comorerne og senere af en lang række steder rundt om i Asien.

Værdifuld er også Sveigaards oplysninger om de ofte barske forhold ombord på Kompagniets skibe. Vi læser blandt andet om arbejdsulykker. Allerede i Den Engelske Kanal »blev en af vore matroser kommanderet på udkig på fokkeråen at se ud, som sædvanligt er, efter de andre skibe af vores flåde eller andre fremmede. Da faldt han ned og slog sit lår i stykker. Men han var noget beskænket af brændevin, hvilket er en gemen plage blandt folket.« Og kun to dage efter: »Faldt nok en anden matros ved navn Hans Radix fra Kongsberg ned fra bemeldte fokkerå på tvende andre matroser og slog dem begge, så de måtte gå til køjs deraf. Men han, som faldt, skadedes ej ved et hår.«

Sveigaard beretter også om det gennemgående problem under de lange farter (og senere dem rundt i Asien) med utilstrækkelig proviant og drikkevarer af mildest talt dårlig kvalitet. »Øllet var fuldt med orme, tykt og råddent.« »Vores vand begyndte allerede at stinke som et ådsel, og var fuldt med orme og sort som sværte.« Ved visse lejligheder var det så galt, at nogle drak deres egen urin eller havvand for at slukke deres brændende tørst. Det er ikke mærkeligt, at ganske mange blev syge, og at ikke helt få døde.

Dette gjaldt især i de tilfælde, hvor der også var problemer ombord med at få nok fast føde. Sveigaard beretter om et tilfælde i 1684: »Tilmed skulle der have været så stor hunger på et skib, kommende af Ostindien, hvorpå iblandt andre var en købmand med kvinde og børn. Disse ville folkene endelig antaste og opæde; men købmanden præsenterede sit eget legeme og bad for sin hustru og børn. Dermed skulle de have slagtet og fortæret ham. Ak, en jammerlig tidende!«

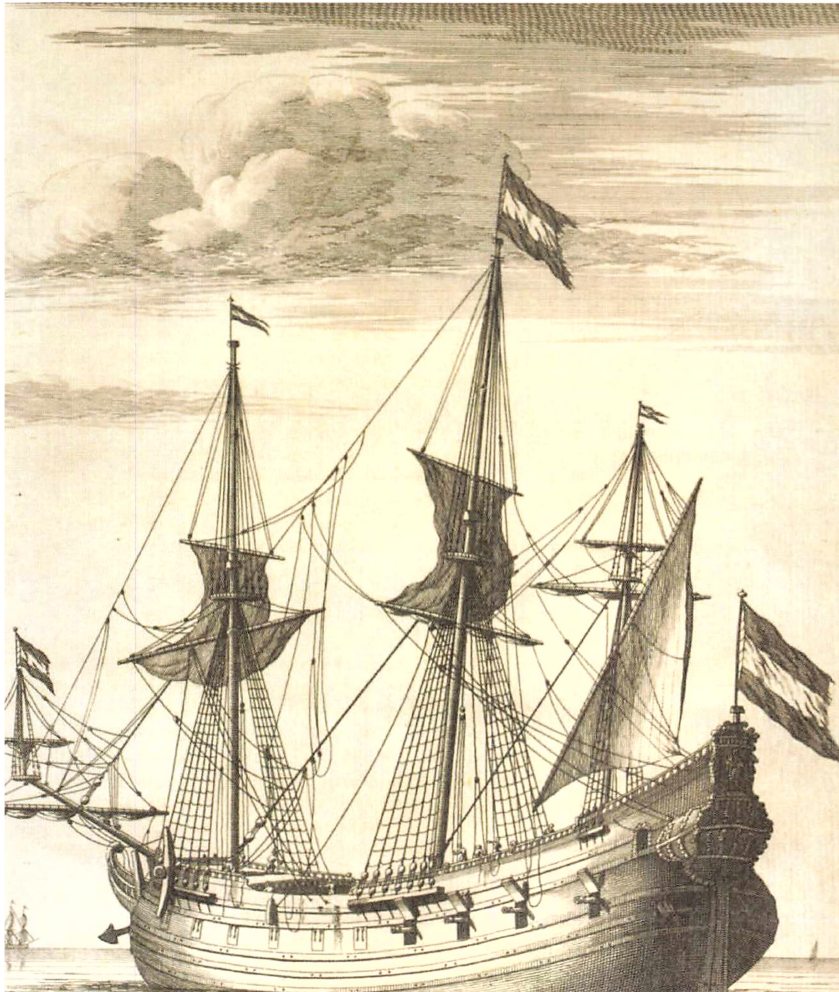

Fløjteskibet var 1600-tallets mest moderne og effektive lastdrager.
Aubin: Dictionaire de marine, 1702.

Soldat på Ceylon

I maj 1671 ankom Jens Mortensen Sveigaard endelig til Ceylon, nærmere betegnet hovedbyen Colombo på vestkysten af den store ø. Ceylon var særdeles vigtig, fordi det praktisk talt var det eneste sted i hele verden, hvor der groede kanel. Sveigaard ankom, netop da det kom til åben strid med ceylonenserne, som modsatte sig nederlændernes tilstedeværelse og monopolisering af kanel dyrkningen. Sveigaard og hans soldaterkammerater blev derfor sat ind i en skånselsløs kamp mod de indfødte, hvorved man sikrede sig herredømmet over de kystnære egne.

Europæernes metoder var grusomme. Hør blot følgende eksempel, som bare er et blandt mange: Efter at have indtaget og plyndret en landsby, »blev befalet overalt, at enhver skulle gøre sit bedste for at ruinere alle de frugtbare træer, som der var af kokos, tamarind og andre. Og dem, man ikke kunne magelig fælde, skulle man hugge barken af rundt om stammen, at det ikke kunne vokse mere ... Derefter stak vi ild på landsbyen.« Et par dage efter befalede guvernør Rijkloef van Goens, »at der skulle stikkes ild på alle deres landsbyer, som var 8 à 10 stykker; siden at odelægge alt kvæget (koer og bøfler) så meget, man kunne overkomme; dernæst for det sidste at stikke ild på deres rismarker og tage til fange alle de, som os forekom af dem, hvoraf vi fik 6 personer, ... som straks blev slagen hovedet fra og hængt det på en høj stage udenfor landsbyen.«

Sejlende bogholder i Asien

Efter to år i denne guerillakrig blev Jens Mortensen Sveigaard forfremmet til assistent på lønkontoret i Colombo. Og et år senere blev han bogholder på fløjteskibet »Ippensteen« på 310 tons. Som han skriver: »Hvilket længe havde været min største attrå – i den forhåbning således ved sofarten at få nogle af de indiske lande og deres beskaffenhed at se.« Og han fik sin lyst styret, for han blev bogholder på ti forskellige fartojer i fart i lobet af de ti år, han sejlede rundt i hele Sydasiens Kompagniet.

Meget af hans omfattende beretning vedrører den rutinemæssige og til tider lidt monotone sejlads op og ned langs kysterne af Ceylon og Indien. Men Sveigaard kom naturligvis også flere gange til hovedkvarteret i Batavia (vore dages Jakarta) på Java og til de vigtige handelspladser i Bengalen og Persien.

Han var en særdeles nysgerrig rejsende, som tilsyneladende aldrig forsømte en lejlighed til at undersøge og beskrive de spændende sæder, klæder og stæder, han så i det fremmede. Noget afhandles ganske kortfattet, men i andre tilfælde

går han i detaljer. Eksempelvis fylder beskrivelsen af besøget ved den store pagode Trigiscondan på Indiens Coromandelkyst hele 18 sider.

Mødet med det fremmede

Det var overalt det eksotiske og fremmedartede, som betog Sveigaard. Men det var ikke altid lige let at omgås de fremmede folk, som – med god ret – ofte var mistænkssomme over for europæerne, og som man tit ikke kunne tale med.

Et enkelt eksempel fra Kaplandet er særligt illustrativt: »Vi foer med båden til land og spadserede op imod negeriet [landsbyen], som de sorte boede. Min nysgerrighed kunne ej tillade mig at blive hos de andre, som ville følge landevejen, men drev mig ind udi bushen om alle de underlige vækster af træer og urter, såvelsom fremmed facon af allehånde fugle, at se. Imidlertid moder mig en af de sorte med et parti vilde figner, som var dejlige og røde af kulør, hvilke han præsenterede mig til kobs og viste med tegn, som han gjorde for mig, at de var kostelige at æde. Jeg, som havde læst tilforn om deres træk, tænkte vel, at det var bedrageri, tog derfor en af fignerne og ville trykke ham den i munden, at han skulle smage dem forst. Men den sorte hund vægrede det. Så tog jeg dem alle fra ham og trampede dem i stykker med mine fødder og begyndte at true ham for hans præsentation. Det seende løb han fra mig ind ad bushen igen.«

Danskere i Asien

Til gengæld mødte Sveigaard et forbløffende stort antal danskere rundt om i Asien. Ikke i Trankebar, som han ganske vist ofte passerede uden at kunne besøge, for dér kom nederlænderne normalt ikke. Men på nederlandske handelsstationer, hvor danskerne arbejdede som handelsfolk, soldater, håndværkere eller kontorfolk i Kompagniets tjeneste.

Særlig heldig i så henseende var Sveigaard, da han under sejl langs Indiens Malabar-kyst den 5. februar 1677 ved handelsstationen Tengepatnam erfarede, »at residenten [bestyreren], som lå på Tengepatnam, var en dansk, fød i København, Johannes Heydelberg kaldet. Hvorover jeg blev nysgerrig at tale med ham. Og eftersom vi liden eller ingen fortgang havde, foer jeg om eftermiddagen i land at besøge ham. Did kommende blev jeg af ham på det høftigste forvelkommet og trakteret vel i alle måder indtil om natten. Så foer jeg ombord og tog ham med mig, beviste ham min skyldighed ved den samme omsorg igen og akkomoderede [behandlede] ham det bedste, jeg kunne, indtil om andendagen. Så tog han sin afsked fra mig og foer i land.« Tre dage senere i Cochin traf han danskeren Lorents Dyrendal, som havde haft kommandoen over soldaterne ombord på »Brederode« på udrejsen fra Amsterdam til Ceylon syv år forinden, og som Sveigaard mødte flere gange i Asien. Dagen efter kom det danske skib »Christianshavn« og ankrede på rheden af

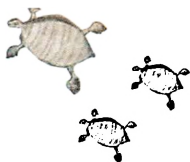

Indiske braminer, såkaldte yogier.
Nieuhof: Zee- en Lantreize, 1682.

På skildpaddeøen Ascension i Sydatlanten forfriskede skibene sig ofte på vejen hjem fra Asien.
Det Kongelige Bibliotek.

Cochin. Det gik i regelmæssig fart mellem Indien og Mokka i Arabien, og dets chef var danskeren Hans Glad.

Vi får også at vide, at selvom Sveigaard var uendelig langt hjemmefra, så sendte han breve hjem, når lejlighed bød sig. Det er så bare et spørgsmål, om modtagerne hjemme, for eksempel forældrene i den lille landsby i Jylland, overhovedet har kunnet tro på, hvad han skrev om utrolige ting som orangutanger, yogier, spiselige fuglereder, elefanter, menneskædere og så videre. Det må have lydt fuldstændig fantastisk for dem.

Søsyge elefanter

En vigtig eksportvare, som Sveigaard ved flere lejligheder var med til at fragte fra Ceylon, var elefanter. Øens vilde elefanter blev indfanget i kolossale fælder, tæmmet og sendt forst og fremmest til fyrstehoffer i Nordindien, hvor de store dyr var i høj kurs.

»Den 3. februar 1678 gik vi under sejl, efter at vi havde indtaget trende elefanter med et parti provision [foder] for dem, såsom

pisangtræer [lotangpalmer] og grene af klapperstræer [kokospalmer]. Og formedelst vi var ikkun svage af folk, blev vi forstrakt med 1 sergent og 6 soldater til at imodstå søroverne, om de ville attackere os. Da nu elefanterne blev søsyge, tog den sorte, som regerede og passede dem op, kokosolie, salt, arrak [risbrændevin], muskatblomme, nelliker og muskat med en anden mig ubekendt frugt, (hvilket altsammen til den ende af Kompagniet var medskikket), stødte det tilsammen og gjorde en pille deraf – som et honsecæg stor. Udhulede så et stykke af en klappersgren og lagde pillen derudi. Vandt siden noget af et pisangtræ derudenom igen, (at elefanterne ej skulle se det), og stak det dem i munden. Men de lod det falde ud igen i forstningen, tvang dem dog omsider til at tage det ind. Toede [vaskede] siden deres liv med arrak, salt, klappersolie og vand, som blev først tilsammenkogt udi en kedel«.

Det kan tilføjes, at problemerne med elefanterne bestemt ikke var mindre, når de store dyr skulle sættes ombord eller fra borde igen.

Ulovlig privat handel

En af de ting, Sveigaard desværre ikke skriver ret meget om i sin beretning, er hans private handel. Kompagniets ansatte havde bestemt forbud mod at drive privat han-

del, men mange gjorde det alligevel – blandt andre Sveigaard. Han handlede med flere forskellige varesorter og nævner selv ol og slaver. Især slaverne må have været en særdeles indbringende sag, idet en eneste slave kunne indbringe, hvad der svarede til 2½ måneds løn!

Han skriver selv, at stillingen som sejlede bogholder var ideel, når det drejede sig om at drive den forbudte privathandel. Det var meget vanskeligere at drive sådan handel, hvis man sad på et kontor i land – hvad Sveigaard altid frygtede at blive kommanderet til.

Retur til Europa

Som tiden gik, ønskede Sveigaard at vende tilbage til Europa. Den normale tjenestetid var fem år i Asien, men han havde forlænget sin kontrakt to gange. I januar 1684, da han var 34 år, afsejlede han så endelig hjemad fra Ceylon ombord på »Prins Willem Hendrick« sammen med 100 søfolk og 34 soldater samt en ladning til en indkøbsværdi af 332.000 gylden. Varerne var først og fremmest kanel, peber, salpeter, silke og forskelligt bomuldstøj.

På Kap det Gode Håb samledes en returflåde på i alt ni nederlandske kompagniskibe. Disse sejlede sammen op gennem Atlanten, vest om Irland og op til Shetlandsøerne. Efter tre måneders sejlads mødtes de dér med fiskerbåde og udsendte krydsere, som kunne melde om fred i Europa. Og ikke mindst kunne de levere friske forsyninger til de tørstende og sultende søfarende.

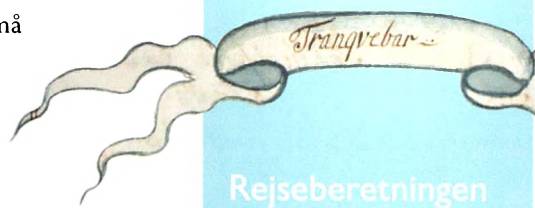
På vej ned gennem Nordsoen »slog matroserne straks bunden ud på tvende fade af skibsollet og satte dem på enden. De, som ej havde andet, tog deres hatte og drak med ... Samme aften uddelte butteleren [proviantforvalteren] det sidste arrak til folkene.« Der var virkelig liv og glade dage ombord.

Endelig kom man ind i den dengang endnu eksisterende Zuydersø, og den 24. august 1684 var det slut. »Skibet blev fortojet (hvorefter med uvilligt folk). Siden gik det lystigt an med drikken og råben og larmen den hele nat af Jan Hagel.« Jan Hagel var datidens nederlandske ogenavn for matroserne, der var lige så utallige som hagl.

En uge efter fik Jens Mortensen Sveigaard udleveret sine tre private skibskister efter Kompagniets inspektion af dem, dog først efter nogen parlamenteren, da der egentlig var for mange og for værdifulde private varer deri. Senere fik han sit økonomiske tilgodehavende på 1.725 gylden udbetalt. Dette beløb var noget over gennemsnittet, men han havde jo også tjent Kompagniet i samfulde 14 år. Foruden denne officielle indtjening ved vi, at Sveigaard har haft en ikke ringe indkomst af sin private, men illegale handel i Asien.

Hjem til Danmark

Sveigaard fik i oktober 1684 skibsløjliged på et københavnsk skib, der skulle hjemad. Og den 7. november kunne han gå i land ved Helsingør. En måned senere rejste han fra København via Roskilde, Svinninge, Kalundborg og Samsø til Århus, som han nåede juleaftensdag 1684.

Rejseberetningen udgivet

Jens Mortensen Sveigaards spændende 300 år gamle beretning har ligget ubemærket og ubenyttet på Det Kongelige Bibliotek. Men i 2005 har seniorforsker Erik Gøbel, Rigsarkivet, udgivet teksten i bogform med en introducerende indledning og mange forklarende noter. Og ikke mindst er kildeteksten nu ledsaget af en masse flotte illustrationer fra samtidige bøger og håndskrifter. Det hele er således nemt at gå til for den, som efter ovenstående smagsprøve har fået lyst til at se nærmere på Sveigaards interessante ostindiske rejsebeskrivelse.

A detailed portrait of Christian IV, King of Denmark, wearing a dark, richly embroidered coat with a large, white lace collar. He has a mustache and a goatee, and is looking slightly to the right of the viewer.

Christian 4. & Rosenborg

April-september 2006

Fra påskeferien i april vises denne store særudstilling, som er den første udstilling i fejringen af Rosenborg Slots 400 års jubilæum

Særudstillingen, der bl.a. viser ny-erhvervelser og genstande fra de righoldige magasiner, omfatter både særudstillingslokalerne i Kommandantboligen ud mod Øster Voldgade og de af slottets rum, der har bevaret deres udsmykning fra Christian 4.s tid.

En stofmættet udstilling i Kommandantboligen følger Christian 4. og hans yndlingslot fra opførelsen frem til kongens død på Rosenborg den 28. februar 1648. Skulpturer, malerier, kunsthåndværk, møbler og dragter blandes i en fængende fortælling, der belyser Christian 4. og hans families tilværelse på Rosenborg, i hverdag og fest, glæde og sorg.

Byggeriet af slottet og dets finurligheder vises for publikum – ikke mindst tekniske finesser som kælderens lydkanaler samt anlæggelsen af Kongens have. Tillige skildres Christian 4.s forhold til de mange kvinder og til den store børneflokk.

Andre temaer er klæder og smykker, bordets glæder samt eliksirer og dufte til ind- og udvortes brug. I det sidste rum samles en række af Christian 4.s kunstneriske bestillinger, der går tæt på hans personlige fromhed og pligtfølelse og samtidig viser monarkens omsorg for eftermælet.

På slottet inddrages Christian 4.s private »lejlighed« i stueetagen: dagligstue, skrivekammer, soveværelse og toilet. Især dagligstuen, den såkaldte Vinterstue, står så godt som uændret fra kongens tid. Her giver væggenes malerier et fascinerende indblik i datidens billedverden.

Til særudstillingen udgives et rigt illustreret katalog.
Rosenborg Slot, Øster Voldgade 4A, 1350 København K.
www.rosenborgslot.dk

ELEFANT- ORDENENS

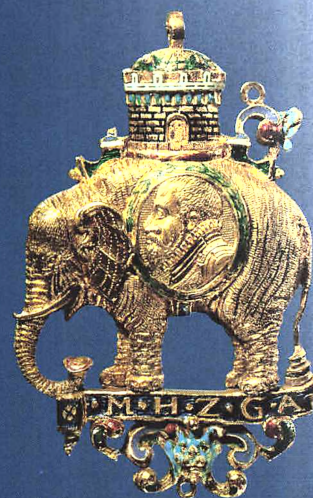
portugisiske forbindelse

Hvorfor er insignierne i Danmarks fornemste ridderorden præget af en elefant, en fæstning eller vagttårn samt en spydbevæbnet og turbanklædt sort mand? Hvilken sammenhæng kan der overhovedet findes mellem disse eksotiske, afrikanske symboler og Christian I.s middelalderlige danske hof? Bevæggrundene til valget af netop disse insignier har længe været et mysterium, men nu kaster helt ny verdenshistorisk forskning lys herpå. Overraskende nok tager historien sit udgangspunkt i Henrik Søfarerens Portugal.

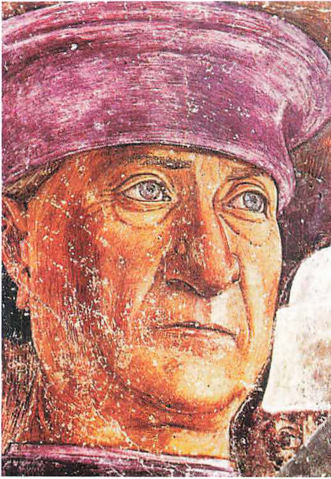
PATRICIA SEED

En af Europas ældste ridderordener, den danske Elefantorden, stiftedes af Christian 1. Kun to andre europæiske ordener er ældre. Det er den engelske Hosebåndsorden, som stiftedes i 1348, og den burgundiske gyldne Vlies fra 1430. Danmarks Elefantorden blev officielt anerkendt af pave Sixtus 4., der regerede 1471-1484.

På trods af, at Elefantordenen indstiftedes kort efter, at oldenborgerne kom på den danske trone, har dens insignier ikke lånt noget fra det oldenborgske våbenskjold. Ordensdekorationerne består i stedet af en hvidemaljeret guldelefant, som bæres i en kæde af elefanter og vagttårne af guld. Der indgår dyr eller dyremotiver i en del insignier for europæiske ridderordener, men langt de fleste af disse er arter, der naturligt lever i Europa. Imidlertid er symbolet i den danske orden billedet af et dyr, som kun findes vildt i Afrika og i Asien.

Elefantordener med henholdsvis Frederik 2.s og Christian 4.s tegn på aversen. Foto: Lennart Larsen.

Christian I.
Freskomaleri af A. Mantegna ca. 1474.
San Giordio.

Elefantordenen indeholder dog mere end blot selve elefanten. På elefanten findes to påfaldende og dybt originale kendetegn: På ryggen ses en fæstning eller et vagttårn, og ridende på elefantens hoved eller nakke ses en spydbærende mandsperson, oftest kaldet en 'maurer'. Det er muligt, at udfærdigelsen af elefantsymbolet kan have været inspireret af hjemvendte korsfarere eller fra bibelreferencer. Men ordenens andre elementer, vagttårnet og maureren, har ingen specifikke relationer til korstogene – eller Bibelen for den sags skyld.

Ordet 'maurer' er en ældgammel betegnelse for de folk, der befolker Nordvestafrika, og den på Elefantordenen afbillede maurer er tilsvarende en helt sort og turbanbærende afrikaner. Mens inspirationen til elefanten kan komme fra såvel Asien som Afrika, tyder afbildningen af den sorte maurer på, at inspirationen på en eller anden måde stammer fra Nordvestafrika – også selv om maureren er en senere tilføjelse, der ikke optrådte på de første ordener.

Danske handelsmænd handlede ikke på Vestafrika i 1400-tallet, og Christian 1.s hof havde ingen udsendinge i regionen. Hvilken mulig forbindelse kan der overhovedet findes mellem maurere og Afrika og Christian 1.s 1400-talshof?

De første opdagelsesrejser til Vestafrika

I mit forskningsprojekt omhandlende de tidligste portugisiske opdagelsesrejser ned langs Afrikas vestkyst er jeg stødt på en historie, som forbinder en dansk adelsmand og en søgen efter elefanter med Vestafrika kun femten år for, Christian 1. stiftede Elefantordenen. Historien viser, at det danske hof havde glimrende diplomatiske forbindelser med Portugal, der i 1400-tallet var den europæiske stat, som havde den ubetinget største viden om de nordvest- og vestafrikanske kystområder. Kilderne viser, at en dansker på dette tidspunkt tilsyneladende rejste til Afrika syd for Sahara, hvor turbanbærende maurere brugte de enorme elefanter som ridedyr. Måske er elefantordenens emblem udtryk for den første fejring af denne, skulle det vise sig, skæbnesvangre rejse.

Kendskabet til den danske adelsmands færd har i århundreder været glemt og gemt blandt de mange kilder hidrørende portugisernes tidligste opdagelsesrejser i Afrika. Hovedparten af den viden, som vi har i dag, kom frem i lyset i løbet af 1800- og 1900-tallet, da to forskellige rejseberetninger fra 1400-tallet blev opdaget hver for sig i henholdsvis Frankrig og Tyskland.

Den første og mest velkendte kilde er den såkaldte Guineakronike, som blev nedfældet af hofhistorikeren Gomes Eanes de Zuara på opfordring af den portugisiske prins Henrik (1394-1460), på dansk oftest kendt som Henrik Søfareren. Det smukke manuskript blev efter udfærdigelsen sendt som gave til prinsens onkel i Aragonien. Denne officielle kronike fortæller om de vigtigste deltagere i de mange sørejser, som blev iværksat af den entreprenante prins. De første førte portugiserne rundt om de farefulde farvande ved Kap Bojador og derefter videre ned langs Afrikas vestkyst til det, der i dag er Senegal. Kroniken var ukendt frem til 1837, hvor den blev opdaget i det franske nationalbibliotek, og den blev derefter snart trykt og udgivet.

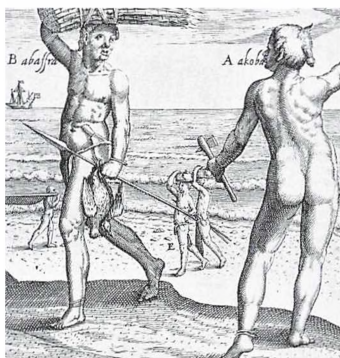

Elefantordenen. Julien Pacques. Décorations de l'Ordre Royal Danois de l'Éléphant. 1814. Privateje.
(Efter Lars Stevnsborg: Kongeriget Danmarks ordner, medaljer og hæderstegn (2005))

Henrik Søfareren. Billede fra Zuraras krønike. Nationalbiblioteket i Paris.

Guineakystens eksotiske fauna og indfødte som de blev afbilledet af de tidligste europæiske tilreisende. Universitetsbiblioteket i Basel.

Den anden rejseberetning blev fundet nogenlunde samtidig i et tysk arkiv, og den er langt mere indholdsmæssigt detaljeret end den officielle og højt dekorerede krønike, som Henrik Søfareren sendte til sin onkel i Aragonien. Alligevel blev denne mindre kunstfærdige (og uofficielle) beretning først tilgængelig for menigmand hundrede år senere, da den store portugisiske forsker Joaquin Bensaude insisterede på, at den skulle publiceres. Dette andet uofficielle manuskript indeholder en næsten identisk version af den hofautoriserede Guineakronike, men den indeholder desuden adskilligt ekstra materiale og bør på mange måder læses som en stor samling noter snarere end en færdig historisk beretning. Konsekvensen af dette er, at beretningen, som i publiceret form er kendt som Valentín Fernandes' rejseberetning, indeholder langt flere detaljer om de forskellige opdagelsesrejser og om europæernes møder med de vestafrikanske folkeslag. Imidlertid afsluttes begge beretninger om de første portugisiske sørejser ned langs Vestafrikas kyst med historien om en dansk adelsmand, som gik i land i Vestafrika for at finde elefanter, og som på tragisk vis aldrig vendte tilbage.

En ung dansk adelsmand i Vestafrika

To danske historikere fra første halvdel af 1900-tallet, Louis Bobé og Sofus Larsen, kendte begge til i hvert fald et af disse manuskripter, men de havde kun adgang til ukommenterede eksemplarer uden noter, hvilket har været et betydeligt handicap. Således kunne ingen af dem skrive en komplet historisk gengivelse af den første danske rejsende i Afrika syd for Sahara.

Hvad der i 1447 motiverede en ung dansk adelsmand til at kaste sig ud i risikabel ekspedition for at finde elefanter forbliver et mysterium. Måske agerede han efter ordrer fra hoffet, eller måske blev forsøgt på at finde disse sjældne og kun fra litteraturen kendte kæmper sponseret af en eller flere andre adelsmænd. Eller måske blev han bare fascineret af de store elfenbensstødtænder, som han stødte på, når han kom i kontakt med de indfødte.

Hvad vi ved er, at en ung dansk adelsmand engang i 1447 besøgte det portugisiske hof, og at han var draget dertil på grund af det danske hofs kendskab til de opdagelsesrejser, som fra 1434 var iværksat under Henrik Søfarerens protektion. Den danske adelsmand, hvis navn kun kendes i den portugisiske fonetiske udtale »Valarte«, anmodede prins Henrik om at sende ham på en ekspedition til Guineaområderne i Afrika, så han med eget ojesyn kunne stifte kendskab til regionen. Henrik Søfareren havde tidligere tilladt observatorer fra andre stater at rejse med på de portugisiske ekspeditioner, men han havde aldrig før udrustet og bemanded en karavel, som skulle kommanderes af en besogende fra en anden europæisk stat. Tilsyneladende gentog Henrik heller ikke dette eksperiment med andre fremmede efter dette første eventyrs tragiske endeligt.

Jagten på elefanten

Selvom prins Henrik udrustede en karavel med det særlige formål at sejle Valarte til Afrika, fik Valarte alligevel en ret usædvanlig status ombord. Valarte var fremmed

og havde ikke nogen sømandsmæssig erfaring med Guinearuten, og prins Henrik udkommanderede derfor en ridder af den portugisiske Kristusorden, Fernand Afonso, som tildeltes det navigationsmæssige ansvar. Afonso var med andre ord den egentlige kaptajn for ekspeditionen, mens Guineakroniken beskriver den danske adelsmand Valarte som en »kvasiambassadør«, der dog havde ret til at befale over besætningen ombord.

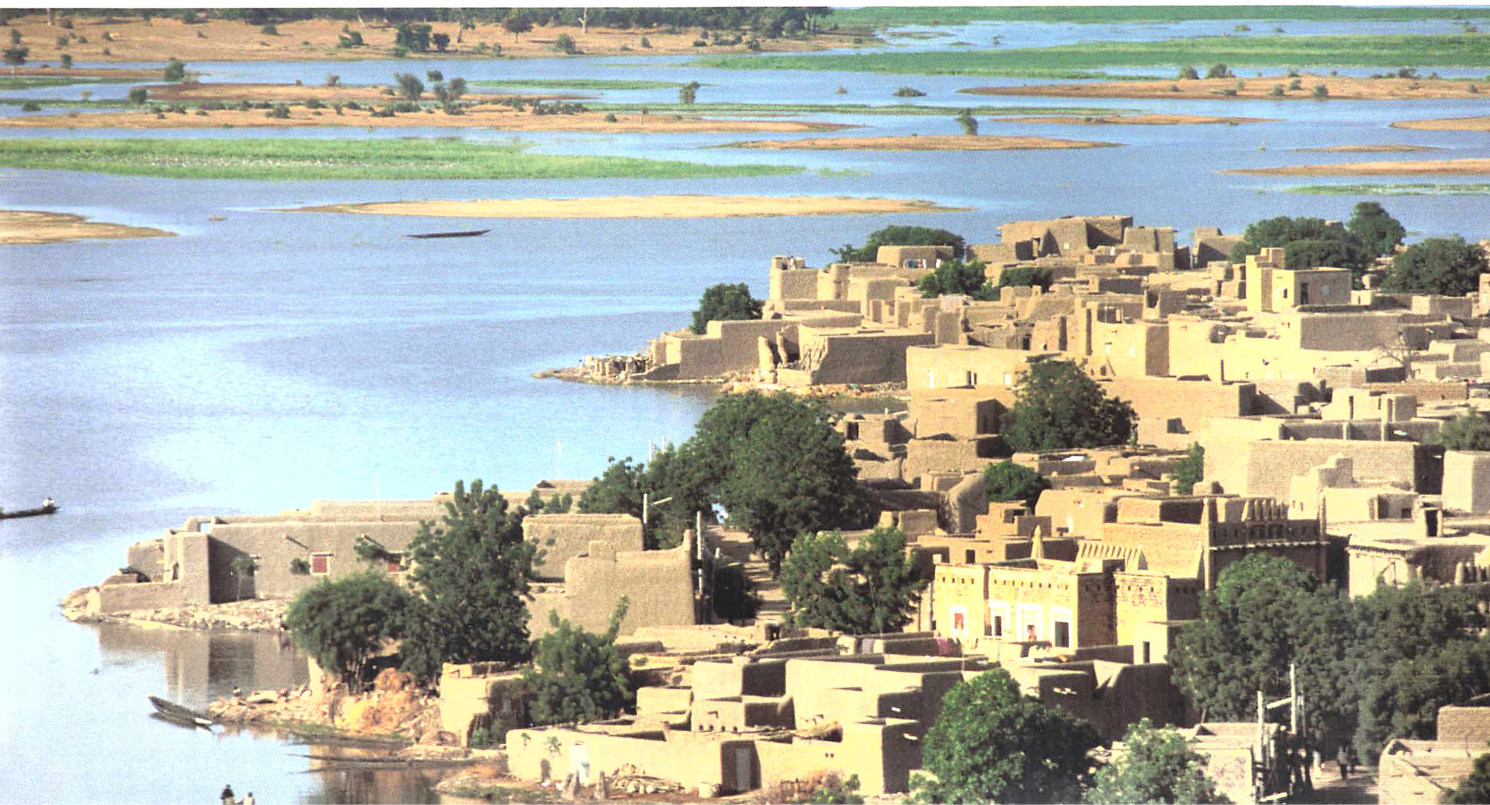
Den enlige karavel lob i flere omgange ind i hårdt vejr på udturen, og turen fra Lissabon til Vestafrika tog hele seks måneder. Omsider nåede skibet dog frem til Cap Verde (Den Grønne Kap), hvor Sahara sluttede og blev afløst af tropisk vegetation. Dette var imidlertid ikke skibets tilsigtede destination, så de sejlede videre sydpå, indtil de nåede frem til et område beboet af et folkeslag kaldet Brame, som var en gren af Mancanha-stammen. Brameerne var et Niger-Congotalende folkeslag og eksisterer stadig i dag, hvor de hovedsageligt lever i Guinea-Bissau.

Efter ankomsten gik Valarte i land sammen med portugiserne, og han begyndte at kommunikere med de indfødte ved hjælp af en portugisisk tolk. Valarte ønskede at udveksle gidsler. Der skulle efterlades en portugiser blandt brameerne, og som modydelse skulle en brameer komme med ombord på skibet. En sådan type aftale og forhandling var ikke ualmindelig i portugisernes interaktioner med afrikanerne.

Dette blev dog slet ikke nødvendigt, for et medlem af stammen meldte sig frivilligt til at komme ombord på den portugisiske karavel, nøjagtig som Valarte ønskede det. Her oplæste den portugisiske tolk et formelt brev skrevet af prins Henrik, som fortalte brame-manden, hvem den danske gæst var. Brame-manden på karavellen sagde hertil, at denne information langt hellere burde præsenteres for kongen af en

By i det centrale Vestafrika. Ikke meget har ændret sig, siden Valarte forsvandt ind i landet for 550 år siden. Scanpix.

stamme, som var bosiddende seks til syv dagsrejser inde i landet. Portugiserne gav manden mad og drikke og bad ham om at tage introduktionsbrevet med til kongen, hvilket han lovede at gøre.

Mens denne diskussion fandt sted på karavellen, var et mindre landgangsfartøj blevet sendt mod land, og det kæmpede en brav kamp for at forblive flot i det oprørte farvand mellem karavellen og kysten. Og som om det ikke skulle være nok, blev landgangsfartøjet, da det efterhånden kom tættere på land, angrebet af lokale brameer, som krævede at få at vide, hvem de tilrejsende var, og hvad de ville. Til sidst opgav besætningen i landgangsfartøjet at forblive på vandet og gik i land. Her ændrede stemningen sig dog hurtigt til det bedre, og de blev behandlet med stor gæstfrihed og fik serveret to stegte geder, rodfrugter med smør, couscous, brød, grøntsager, frø, mælk, palmevin og endelig fik de – hvad der formodentlig var det allervigtigste – overrakt en stødtand fra en elefant. Gæsterne festede længe på kysten, indtil de meget senere vendte tilbage til skibet.

I mellemtiden sejlede den lokale brame-høvding, Guitanye, frem og tilbage mellem brame-landsbyen ved kysten og karavellen, og til de ventede på skibet medbragte han mere af den strålende forplejning samt flere elefantstødtænder.

Den danske rejsende spurgte Guitanye ved det, der skulle blive hans sidste besøg på karavellen, om det ville være muligt at fremskaffe huder, tænder, knogler og, om muligt, kod fra en elefant, således at han kunne tage det med hjem til Danmark. Hovdingen svarede, at dette ikke ville være noget problem. Som tak herfor tilbød

En fiskerbåd på en flod i det centrale Senegal. Scanpix.

Valarte hævdingen en mængde bomuldsstof stort nok til at dække et telt, der kunne hus 25-30 mænd. Guitanye takkede for gaven og drog af sted for at fremskaffe elefanthuder, -knogler og -kød.

To af de afrikanske elefanter, som Valarte så inderligt ønskede at se. Scanpix.

Katastrofen

Mens de lokales høvding var bortrejst, var portugiserne ekstra varsomme med at gå i land, og de tog kun fra skibet i det lille landgangsfartøj, når de skulle udforske området. På en af disse småekspeditioner så besætningen i landgangsfartøjet en mand inde på kysten, som vinkede til dem. Han pegede på en kalabas med enten vand eller vin, som om han tilbød den til besætningen i båden. På dette tidspunkt begik Valarte den fatale fejltagelse at dirigere mændene i båden til at ro ind til kysten. De mere erfarne portugisiske sømænd protesterede, da de mente, at det kunne være en fælde. De fik desværre meget snart ret i denne antagelse. Så snart båden var kommet så tæt på land, at de næsten kunne række ud efter kalabascen, så Valarte en stor gruppe brameer, som gemte sig i skyggerne under en klynge træer. I det øjeblik en af de yngre portugisiske sømænd var ved at række ud efter kalabascen blev båden ramt på tværs af en bølge, så alle ombord blev skyllet ud. I samme øjeblik angreb de skjulte sværdbevæbnede brameer portugiserne og den enlige dansker. Kun en af de syv på båden reddede sig ved at svømme tilbage til karavellen. Fra karavellen kunne resten af besætningen iagttage, hvordan brameerne dræbte en portugiser, og de kunne se fire af deres tilbageværende kammerater siddende oppe i båden med Valarte helt nede i bagstavnen. Da karavellen ikke havde mere end det ene landgangsfartøj, havde mandskabet ingen mulighed for at komme de angrebne til undsætning, og de kunne derfor kun se hjælpeløst til, mens det lille fartøj forsvandt op ad den nærliggende flod.

Tilbage på karavellen havde Kaptajn Fernand Afonso ikke andet valg end efter nogen tid at lette anker og sejle tilbage til Lissabon med de triste nyheder om tabet af den danske gæst og de portugisiske sofolk.

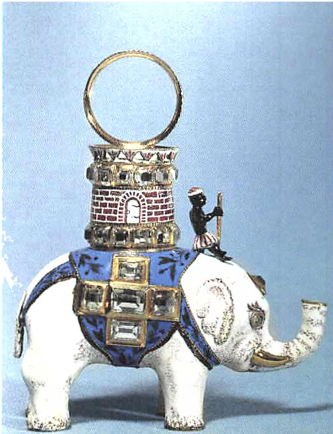
Valetim Fernandes, forfatteren til den anden rejseberetning, skriver, at nogle løsladte portugisiske fanger nogle år senere kunne berette om, at de havde stiftet bekendtskab med tre overlevende kristne fanger i en fæstning langt inde i Brame-regionen. Om danskeren Valarte var iblandt disse, fortæller historien ikke noget om.

Elefantfascinationen

Hvorfra kom den danske adelsmands fascination af de vilde elefanter – en fascination, som til sidst førte til, at han forsvandt i den ukendte og livsfarlige afrikanske vildmark? Blev han først interesseret, da han med egne øjne så de enorme elfenbensstødtænder, som blev givet som gave til de tilrejsende europæere på skibet? Eller var hans interesse for elefantstødtænder, -huder og -kød i virkeligheden betinget af en bunden opgave givet af den danske konge eller en anden dansk adelsmand? De portugisiske kilder fortæller os desværre ikke noget om motivet.

Beretningerne fortæller os kun, at portugisiske opdagelsesrejsende første gang kom i kontakt med afrikanske elefanter i 1446, kort efter at de var nået forbi Saharas

Elefant af den traditionelle type. Der er først bevaret elefanter med maurer fra slutningen af 1500-tallet. Ordenskapitlet.

Foto: Kir Weiss.

sydgrænse. Iberiske rejsende havde hørt om, og måske med ojesyn set, elefanter i Østafrika allerede fra midten af 1300-tallet, men de første portugisiske beskrivelser af elefanter i Vestafrika kommer altså først i 1440'erne. Beskrivelserne virker dog ikke særligt overbevisende, før man støder på en meget prosaisk indikation af elefanternes tilstedeværelse. Året før Valartes ekspedition stødte portugisiske opdagelsesrejsende nemlig på en bunke elefantmøg, som ifølge beskrivelsen var på højde med et fuldvoksnet menneske. Beskrivelsen af denne enorme bunke møg passer måske bedre på de store myretuer, som findes i området, men beskrivelsen af forekomsten af elefanter, og deres efterladenskaber, var nu præcis nok.

Hvordan historien om Valartes forsvinden nåede Danmark kan vi også kun gisne om. Eftersom der var mange vidner til Valartes forsøg på at anskaffe sig forskellige effekter fra en elefant, er det sandsynligt, at historien er rejst nord med handelsskibene fra Lissabon. Historien kan endda være blevet fortalt som en del af den venskabelige korrespondance mellem det portugisiske og det danske hof. Måske skrev Henrik Søfareren personligt sine beklagelser til den nyligt kronede Christian 1. Måske var den unge Valarte en bekendt af Christian 1., som formodentlig blev bekendt med den unge adelsmands forsvinden og formodede død i de første år af sin regeringstid.

Portugisere i Nordatlanten

Uanset hvordan historien kom til Danmark, er det sandsynligt, at de portugisiske historieformidlere har beskrevet de indfødte afrikanske folkeslag som både brameer (efter deres sprog) og som 'maurer' – nøjagtig som det er tilfældet hos de portugisiske kronikeskrivere. Portugiserne lærte i 1400-tallet ordet 'maurer' fra de første af de ukendte afrikanske folkeslag, som de mødte på deres rejser sydpå langs Vestafrikas kyst. Disse folkeslag, som kaldte sig selv et navn, der lød som 'maurer' ('mouro' på portugisisk), var afrikanske muslimer, som ofte bar turban, og som talte en ukendt udgave af arabisk, der i meget høj grad var præget af berberiske dialekter (navnlig Zanaga) samt en række afrikanske sprog fra de sydlige regioner. Fra den tidligste anvendelse i portugisiske beretninger fra 1434 udviklede begrebet 'maurer' sig til en fællesbetegnelse, som de portugisiske opdagelsesrejsende i 1400-tallet benyttede, når de stødte på afrikanske muslimer, som talte andre sprog end klassisk arabisk, eller når de mødte afrikanere, som bar turban eller andre muslimske symboler. Således omtalte portugiserne i 1400-tallet talrige nyopdagede folkeslag som 'maurer'.

Sandfærdigheden af historien om den danske ambassadør, der rejste til Senegal ombord på et portugisisk fartøj understøttes af et ganske andet kildemateriale, som denne gang er af dansk oprindelse. 24 år efter Valartes forsvinden besøgte en portugisisk adelsmand den danske konge og bad ham om at tage ham med på en rejse til Grønland og de nordvestlige farvande, som danskerne havde ekspertisen til og erfaringen med at sejle på. Christian 1. accepterede, og João Vaz Corte Real blev officiel portugisisk ambassadør på et dansk skib, der sejlede ud mod nordvest, nøjagtig som Henrik Søfareren havde tilladt Valarte at rejse med portugiserne sydpå. Ingen kendte kilder kan fortælle os, om Vaz Corte Real nogensinde vendte tilbage fra sin nordatlantiske sørejse, men af forskellige senere kilder kan man læse, at hans

to sønner 30 år senere drog ud på forskellige søkspeditioner for at afsøge grænserne mellem Spanien og Portugal i det nordvestlige Atlanterhav. Meget sigende blev det land, som de opdagede, og som i dag er det østligste Canada, på samtidige portugisiske kort navngivet 'Corte Reals Land'.

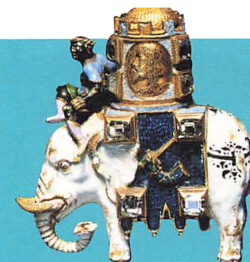
Fjerne lande og eksotiske dyr

Christian 1.s imodekommenhed med at tildele en portugisisk gæst 'kvasiambassadør-status' ombord på et dansk skib tyder på gensidig velvilje mellem de to kongehuse, og han gengældte derved den tjeneste, som portugiserne tidligere havde gjort den unge danske adelsmand. Således kan historien om den første dansker, der rejste til Afrika syd for Sahara, underbygges af mere end et sæt kilder og et sprog. Men nøjagtig hvordan en sort afrikaner, der rider på en elefant, kom til at symbolisere Danmarks ypperste ridderorden forbliver et mysterium. Dog kan et enkelt aspekt af gåden måske løses ved at skele til portugisiske kilder.

Christian 1. oprettede næppe ordenen umiddelbart efter at have hørt de første nyheder om Valartes forsvinden. I hvert fald gik der ti år før, vi finder de første klare reference til Christian 1.s orden i skriftlige kilder (1457) og eksplicit med opførelsen af Helligtrekongers Kapel i Roskilde Domkirke (ca. 1461). Disse datoer for ordenens oprettelse passer imidlertid glimrende med, at kong Christian kan have hørt beretningen fra de hjemvendte portugisiske opdagelsesrejsende, som kunne fortælle om tilfangetagne kristne i den foromtalte afrikanske fæstning. Måske overlevede Valarte her omgivet af de afrikanske elefanter, som han så desperat havde eftersøgt.

På trods af, at elefantordenen i tidens løb har skiftet udseende mange gange, antyder afbildningen af en turbanbærende afrikaner, der rider på en elefant, at det danske hof på en eller anden måde ønskede at mindes og højtideligholde den første og ulykkelige danske ekspedition til Vestafrika. I billedet af den turbanklædte murer på en elefant havde de danske konger et symbol på den tidligste danske rejse til Afrika, og afbildningen af elefanten afspejler måske rejsens egentlige formål. Afbildningen kan ses som en anerkendelse af hans opdagelse, selvom Valarte ikke selv formåede at vende tilbage til Danmark med de håndgribelige fysiske beviser, som han drog ud efter. Måske henviser vagttårnet eller fæstningen på ordenen til den fæstning, hvor Valarte angiveligt sad tilfangetaget i det, der i dag er det indre Senegal? Eller måske skulle elefanten mere bredt afspejle Christian 1.s nysgerrighed over for fjerne lande og eksotiske dyr? Selve ordenen kan endda være inspireret af et autentisk stykke Manconha-kunst, som en af de portugisiske udsendinge kan have givet Christian 1. i 1460, umiddelbart efter Henrik Søfarerens død. I hvert fald indikerer Elefantordens udseende en sammenhæng med den unge danske adelsmands rejse til Afrika. Hans skæbne blev, at han forsvandt i det indre Senegal i jagten på den elefant, som han aldrig kom til at bringe hjem til Danmark. Måske værdsættes hans minde i dag, 550 år senere, i Danmarks fornemste ridderorden.

*Patricia Seed er professor i historie ved University of California, Irvine
Artiklen er oversat fra engelsk af Ole Magnus Mølbak Andersen*

Forbindelser verden om

Danmark havde i middelalderen et vidtforgrebet net af kontakter til udenlandske hoffer. Fra det danske hofs side plejede og sikrede man disse forbindelser bl.a. ved ægteskaber. Forbindelserne gik ikke kun til Nord- og Østeuropa. Valdemar 2. Sejr var fx gift med den portugisiske prinsesse Berengaria, og Christian 1. var via sin hustru Dorotheas søster Barbara i familie med det italienske fyrstehus fra Mantua. At en dansk adelsmand dukker op i Portugal, er derfor ikke helt så overraskende, som det i første omgang kan lyde.

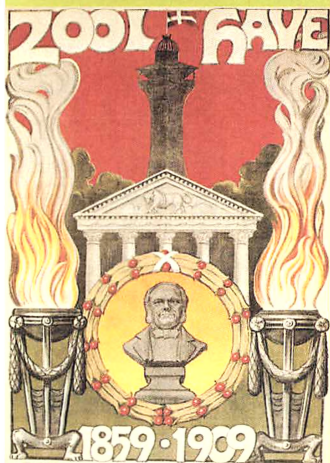
Zoo

117
Sieber 1/1/2011

Grundlæggelsen af Københavns Zoologiske have

I september måned 1859 slog Københavns Zoologiske Have første gang sine porte, eller rettere sin lavelåge, op for publikum. Der var intet nyt i at holde vilde dyr i fangenskab, men zoo-konceptet var en helt ny måde at gøre det på. Det afspejlede 1800-tallets dramatiske udvikling med industrialiseringen, demokratiernes fremkomst og den moderne videnskabs gennembrud. København var med i første bølge, da zoo-bevægelsen skyllede over Europa, og derfor kan man se mange af de træk, der i 1800-tallet skabte grundlaget for den moderne verden, i historien om Københavns Zoologiske Haves grundlæggelse. Sporene kan ses i haven den dag i dag.

Plakat fra havens 50-årsjubileum med indgangen fra Apistempelen, en buste af Niels Kjørboelling og det nyopførte navn, Zoologisk Haves Arkiv.

ANDERS LUNDT HANSEN

Manen bag Københavns Zoologiske Have var den højt respekterede ornitolog og oprindeligt skolelærer, Niels Kjørboelling, og haven kom til at ligge ved siden af kongens slot på Frederiksberg i nogle gamle lysthaver, som blev stillet gratis til rådighed. Kongen var Frederik 7., og hans interesse i at støtte den nye have byggede på en årtusinder gammel tradition. Det at holde vilde dyr i fangenskab var et symbol på magt, og jo vildere og farligere dyr jo bedre. Kongelige dyresamlinger kendes fra det gamle Ægypten for 4.500 år siden, og både persiske, kinesiske, aztekiske, romerske og europæiske herskere har siden brugt indfangne dyr til illustration af deres magt og herredomme. Da europæerne omkring 1500 begyndte erobringer og koloniseringer af hele verden, blev de mange nye og ukendte dyr, man stødte på undervejs, i stort tal sendt til de kongelige og adelige samlinger, som levende beviser på, hvor langt deres magt strakte sig.

Den oldenborgske fyrsteslægt, der blandt andet var konger af Danmark, holdt sig ikke tilbage i den sammenhæng. På Kobenhavns Slot havde de i århundreder haft en samling af dyr fra deres imperium, eksempelvis ulve, bjørne, elge og losse fra Skandinavien og aber og eksotiske fugle fra tropekolonierne. Dyrene var også værdifulde gaver og passende foræringer til fremmede fyrster. På den måde fik de danske konger også kameler, leoparder, løver og tigre i deres samlinger. Til gengæld kunne de forære deres kolleger jagtfalke fra Island, elfenben fra hvalrosser og narhvalstænder, der gik for at være enhjørningehorn.

Kongens vilde dyr

Da Frederiksborg Slot først i 1700-tallet blev opført på toppen af Valby Bakke, blev der for foden af bakken, hvor de hyggelige familiehaver i dag ligger langs Pile Alle,

Fuglesøen og Apis-templet, der begge lå der, længe inden den zoologiske have åbnede. ALH.

opført et kongeligt menageri, hvor dyrene kunne gå som vidnesbyrd om oldenborgernes magt. Som en digter udtrykte det:

*Her grumme Biorne Seeis, her Afrikanske Lover
For kongens Love-Mood og Helte-Food sig bøjer*

...

*Slig underlige Diur sig her maa lade tvinge
Saa Kongen Fjender det med tiden skal gelinge
Hand skal på Lover gaa og Drager ligesaa
At de for Hannem skal med Skam og Banghed staae*

Det kongelige menageri blev nedlagt af den gale konge Christian 7. i 1767, så da Niels Kjærbolling ansøgte om at få overdraget en have ved siden af Frederiksberg Slot til sin zoologiske have, var det en mulighed for at udfylde en næsten hundredårig mangel. Det var gået ned af bakke for oldenborgerne siden menageriets nedlæggelse. De havde med tabet af Norge i 1814 tabt magt udadtil og indadtil med demokratiets spæde indførelse i Danmark i 1849. Kun i Slesvig og Holsten, hvor de nationale bevægelser var blevet knust i den blodige borgerkrig, vi i dag kender som første slesvigske krig 1848-50, regerede kongen med noget nær fordums magt – om end kun på lånt tid.

Den kongelige interesse for en dyresamling tæt på slottet er således ikke svær at forklare. Det var et prestigesymbol og et symbolsk forsøg på at komme op i samme liga som for eksempel den engelske dronning og den preussiske konge, der i deres residensbyer, London og Berlin, havde forbilledlige zoologiske haver, med dyr fra alle egne af deres verdensomspændende imperier og handelsnetværk.

Borgerskabets have

Men en zoologisk have var ikke det samme som et kongeligt menageri. Forst og fremmest var det ikke et royalt, men et borgerligt prestigeprojekt. Den zoo-bevægelse, der i 1800-tallet for gennem Europa, havde udgangspunkt i det borgerskab, der også arbejdede for demokratiernes gennembrud, for det videnskabelige gennembrud og for opgøret med fortidens dogmer om kirke, konge og adel som samfundets magthavere. Som de europæiske borgerskaber kom i besiddelse af den politiske magt – i politisk fejde eller i forståelse med deres regenter – kom de også i besiddelse af kongernes magtsymboler, dyrene. I Frankrig skete det med vold under revolutionen i 1789, hvor rasende borgere slagtede ikke bare kongen og hans familie, men også de fleste af dyrene i hans menageri. De overlevende dyr blev overført til en offentlig institution, der skulle forske i zoologi og udstille dyrene til folkets bedste. I England skete det ublodigt, da fremtrædende borgere stiftede et zoologisk selskab, i hvis have medlemmerne kunne

Kongers magt og verdensomspændende indflydelse er i årtusinder blevet symboliseret ved eksotiske og gerne farlige dyr. ALH.

>

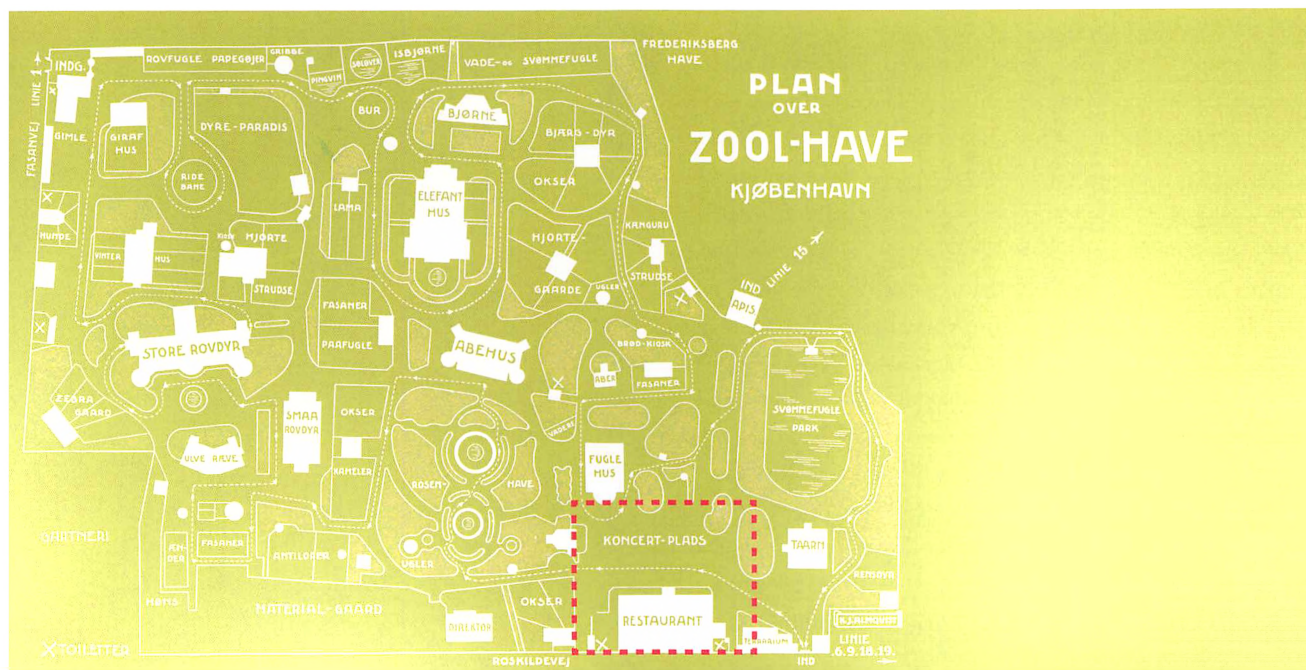
studere de talrige dyrearter, der strømmede ind fra imperiets havne. Og som magten gled fredeligt fra det middelalderlige konge- og adelsvælde til det bedre borgerskab, blev dyrene fra det ældgamle kongelige menageri i Tower of London kørt direkte over i den nye have. I Wien skete det slet ikke, for kejseren holdt fast på såvel magten som dyrene. Det kejserlige menageri blev oprettet i 1752, og selv om offentligheden fik adgang fra 1778, var det oprindeligt kun om søndagen, og kun for »anstændig gekleidede Personer«. Forst da kejserens magt og det Østrig-Ungarske imperium blev knust i første verdenskrig, gik den zoologiske have fra kongelige til borgerlige hænder.

I oldenborgernes riger svingede situationen mellem yderpunkterne. I Slesvig og Holsten havde borgerne for travlt med at kæmpe for livet og friheden til at tænke på at grundlægge zoologiske haver. I Danmark gav den samme konges regering dr. Niels Kjærbolling Prinsesse Vilhelminas Have som et gratis lejemål over ti år med det formål at drive en zoologisk have.

En lille start og en stor succes

Prinsesse Vilhelminas Have omfattede omtrent det område, der i dag er dækket af Zoologisk Haves restauranter og den store forplads, samt et bræmme af løvernes anlæg på den ene side og storkenes på den anden. Den var indhegnet af et plankeværk og havde en pavillon, hvor Kjærbolling indrettede et konditori og en udstilling af sine mange udstoppede fugle. Området til højre herfor, hvor havens hovedindgang i dag befinder sig, sammen med tårnet og fuglesøen med gibbonernes lille ø, blev overdraget til haven allerede efter to år. Da havde Zoologisk Have bevist sin levedygtighed og udviklet sig til en decideret publikumssucces.

Kort over Zoo fra 1925. Den første meget lille have er markeret med en stiplet ramme. Zoologisk Haves Arkiv.

Niels Kjerbølling, født 1806 på Als, død 1871 i København. Buste fra 1903, oprindeligt placeret foran hovedindgangen, i dag i centralhaven. ALH.

Bagmanden

Niels Kjerbølling var en iværksætter, fundraiser og netværker af imponerende format. Man skal ikke lade sig narre af, at han omtales med den beskedne titel skolelærer, for han var langt mere end det. Han var en fremragende tegner, botaniker og ornitolog. Han blev dr.phil. ved universitet i Jena, og han excellerede i netværkerens sværeste disciplin, nemlig altid at være på rette sted på rette tid. Efter sigende skulle han allerede som skoleelev have imponeret kronprins Christian, den senere Christian 8., med sine evner som tegner. Senere som lærer havde han lejlighed til at gøre indtryk på Christian 8.s søn Frederik, da denne som guvernør besøgte skolerne på Æro. Senere igen mødte Niels Kjerbølling både Christian 8. og kronprins Frederik, da han i 1844 arbejdede som botaniker for Haveselskabet for Jylland, Fyn og Slesvig. Så det var ikke en tilfældig skolelærer, der i 1859 indsendte ansøgningen om jord til en zoologisk have. Det var en dr.phil. med en række imponerende og populære udgivelser bag sig, en fremtrædende person i det internationale forskningsmiljø, og en person med forbindelser, der rakte fra forskere og zoo-direktorer i hele Nordeuropa til adelige og endda kongelige i Danmark. Den »Allernaadigste Konge!«, som han rettede sin ansøgning til, var den Frederik, han allerede havde modt to gange som kronprins.

>

En europæisk bevægelse

En væsentlig forskel på grundlæggelsen af Københavns Zoologiske Have og de udenlandske haver fra samme periode er, at der ikke stod et videnskabeligt selskab bag den danske have. Både i London og Berlin stod en sammenslutning af landets førende videnskabsmænd bag etableringen, og formålet med haverne var i så høj grad rettet mod forskning, at man endda i London ikke gav almindelige mennesker adgang til haven. Selv om dyrene var gået fra royal til borgerlig varetægt, betød det ikke, at en hvilken som helst proletar kunne få lov at se dem. Der var stadig social kontrol med adgangen, så i mange år var det kun selskabets medlemmer og gæster med legitim videnskabelig interesse, der kunne komme ind og se dyrene.

De zoologiske haver var det selvbevidste vesteuropæiske borgerskabs domæne, og en veluddannet, self-made-man som Niels Kjærboilling passer godt ind i mønsteret. Det var typer som ham, der åbnede haverne i London 1828, Dublin 1833, Manchester 1836, Amsterdam 1839, Berlin 1844, Rotterdam 1857, Frankfurt 1858, Köln 1860, Dresden 1861, Hamborg 1863, Breslau (i dag Wrocław i Polen) 1865, Budapest 1866, Melbourne 1872, Basel 1874, Philadelphia 1874, Calcutta 1876, Atlanta 1889, New York 1899 og mange, mange andre. At det lykkedes Kjærboilling at få haven op at stå uden en forening i ryggen er sigende for hans evner og for styrken i hans netværk.

Omtrent dette område udgjorde den zoo, som åbnede i sensommeren 1859. Siden 1899 har en del af arealet været optaget af den gule restaurationsbygning. ALH.

Centralhaven, et af de bevarede park-
anlæg. ALH.

Zoo eller menageri?

Trods alt var havens begyndelse beskeden. Det var Kjærbollings intention at starte med indenlandske fugle og pattedyr og lade det være op til publikums interesse, om samlingen senere skulle udvides. I åbningssæsonen kunne han præsentere folk for sjældne ugler og orne, en voliére med danske småfugle, hons, ænder, kaniner, en ræv, en sæl og en skildpadde. Det lyder som en sølle zoo, og avisen Fædrelandet var heller ikke imponeret. Ugen efter åbningen skrev den »Med hvilken Ret kalder Dr: Kjærbølling da sit lille Menageri en zoologisk have?«

Som man kan høre, forventer journalisten sig væsentligt mere af en zoologisk have end af et menageri. Det skyldes, at det ikke var fortidens kongelige menagerier, han har haft i tankerne, men de folkelige dyreshows, der var en populær forlystelse i perioden. Groft sagt var de zoologiske haver borgerskabets dyreforlystelse, mens de folkelige menagerier var arbejdernes. De var let tilgængelige, for der var ofte tale om omrejsende fremvisninger, og det kunne være alt fra en gesjæftig skibskaptajn, der havde skaffet sig et næsehorn på en tur til Indien og turnerede rundt mellem Nordeuropas hovedstæder, til en fast udstilling af slanger og krybdyr i Vesterbros blomstrende og stikkende forlystelseskvarter. Den slags fornøjelser for det jævne folk var naturligvis ikke noget for Fædrelandets dannede læsere, og menageri var på den tid, og i zoo-kredse lige siden, ensbetydende med plat og tarvelig underholdning på

- > dyrenes bekostning. Lige fra de første zoologiske haver åbnede, havde grundlæggerne travlt med at understrege, at deres projekt var noget *helt andet* end menagerierne. Travlheden skyldtes, at det set fra publikums side var to fuldstændig ens institutioner – man betaler penge for at komme ind og se nogle dyr.

Forskellen ligger i hensigten med udstillingen. For mens dansebjørne og dyreshows ikke har dybere mening end at skabe dagligt brød til ejerne, mente de zoologiske haver at tjene et højere formål, nemlig videnskab og oplysning. Som Kjærbølling skrev i sin ansøgning »... hvor lærerigt, hvor gavnligt og moersomt både for Ældre og Yngre er det ikke at beskue levende hvad man hidtil kun kjendte af Omtale...« Lærerigt, gavnligt og morsomt. Det er de zoologiske havers omkvæd, hvis melodi kun er ændret lidt i vore dage. Efter zoo'ernes mening levede de fladpandede menagerier kun op til den ene ting, morskaben, og det endda kun hvis man kunne abstrahere fra de kummerlige forhold, dyrene havde.

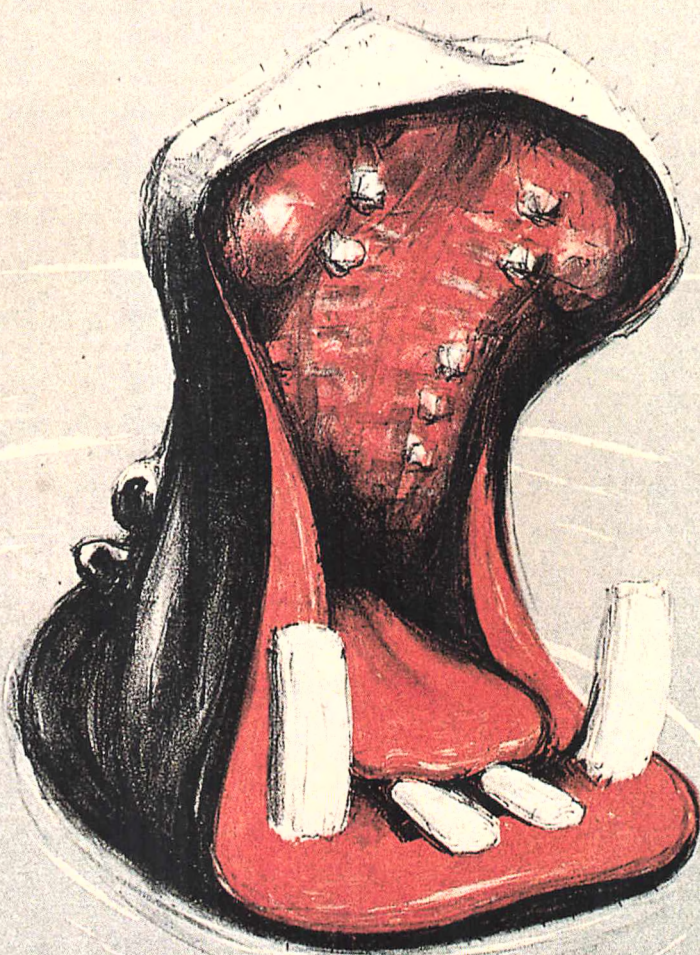
Lærerigt

Med det lærerige mente zoo-folkene formidlingen af den naturhistoriske og biologiske viden, der eksploderede i 1800-tallet, og som kunne formidles gennem dyreriget. Charles Darwin udgav sit hovedværk om arternes oprindelse i 1858, og evolutionsteorien rykkede kraftigt i tæppet under årtusinders forestillinger om, hvordan verden hang sammen. For Darwin og andre videnskabsmænd med ham var zoo-konceptet et vigtigt våben i kampen for at udbrede de nye ideer. Darwin selv var medlem af Londons Zoologiske Selskab, og han kunne lave sine indledende studier i deres have. At formidle evolutionsteorien og den diversitet, udviklingen har afstedkommet, gjorde man bedst ved at gruppere dyrene i de zoologiske haver efter arter. Med alle rovdyrene ved siden af hinanden, alle hjortene for sig, alle okserne for sig, og så videre, kunne enhver se, hvordan ens livsbetingelser gav ens udseende hos forskellige arter, og forskellige livsbetingelser førte til forskellige udviklinger inden for samme arter. I Københavns Zoo var indretningen i starten mindre systematisk og mere præget af det forhåndenværende somms princip, men efterhånden blev princippet gennemført også her. I dag er det dog forladt igen til fordel for det geografiske princip, hvor dyrene går sammen alt efter, hvem de lever sammen med i naturen i stedet for, hvem de er nærmest beslægtet med. Den sidste rest af den artsmæssige opdeling ser man i det gamle abehus, i dag *Primaternes Verden*, der samler mindre primater på tværs af verdensdelene.

Gavnligt

Med det gavnlige henviste Kjærbølling til den tro, der var populær i den tidlige industrialisering, på, at udendørs aktiviteter i frisk luft ikke bare var fysisk, men også moralsk gavnligt for byernes arbejdere. Det var en tro, der var stærk blandt borgerskaberne i Europa og Nordamerika, og fra Central Park i New York til Østre Anlæg på den gamle vold omkring København skod storbyparker op overalt. Frisk luft og sollys er naturligvis sundt, men den park-bevægelse, som de zoologiske haver lænede sig op af, tillagde parkbesøget nærmest overnaturlige egenskaber. Det styrkede

Zoologisk

HAVE

moralen, var godt for sjælen, dæmpede revolutionære tendenser, og det forhindrede druk og meget andet skidt. Ved at tilrettelægge parken efter disse idealer kunne man forøge effekten, og derfor var de tidlige zoologiske haver, som København tælles iblandt, netop haver. Det var kunstfærdige parker, hvor dyrene og deres bure indgik som dekorative elementer. Som Kjærboilling fortæller til pressen i en foromtale inden havens åbning, vil den bestå af: *»Deels Fugle, der allerede haves i mange smukke Arter, deels Pattedyr (der) ville blive opstillede i smukke Bure rundt om i Parkanlæggets Gange, medens et stort Voliere midt på Plainen vil optage en stor Mængde Småfugle.«*

I nutidens zoologiske haver lægger man vægt på at give publikum en oplevelse, der er så tæt på det naturlige som muligt. Det betyder, at fortidens elegante parkanlæg sjældent ses mere. Heldigvis har Københavns Zoo bevaret to små dele af sin æstetiserende fortid, som, selv om de ikke stammer fra havens tidligste tid, viser, hvordan den menneskeformede natur skulle supplere de indhegnede dyr i billedet af menneskets kontrol over kloden: Rosenhaven overfor Primaternes Verden, og den lille park overfor søløverne kaldet Centralhaven.

Morsomt

At det også var morsomt at gå i zoologisk have blev bevidnet af de flotte publikumstal, som Kjærboilling opnåede allerede fra havens start. Meget kan man sige om borgerskabet, men de har aldrig været bange for at dele ud af deres idealer, og i zoo-konceptet havde de ramt en ide, som satte dem i kontakt med langt bredere lag af de industrialiserede landes befolkning, end de ellers havde adgang til. Byernes arbejderklasser, som ikke kunne drømme om at læse Fædrelandet eller andre borgerlige aviser, strømmede til de zoologiske haver. I 1859 var København endnu ikke særligt industrialiseret, og slet ikke på niveau med London, Paris eller Berlin. Men voldene omkring byen blev nedlagt i 1870'erne, og derefter skød brokvartererne op, og med hovedstadens eksploderende befolkningstal fik Zoologisk Have et solidt kundegrundlag.

Desværre for grundlæggerne og de videnskabelige selskaber bag haverne var morsomhederne den væsentligste grund til populariteten, mens de højere formål ofte gik (og går) hen over hovedet på de glade besøgende, uanset hvilken stand de kom fra. I zoo-bevægelsens start var mange menagerier, både faste og omrejsende, tilmed både større og mere populære end de nye borgerlige haver. Derfor var det så vigtigt for zoo-folk ved enhver given lejlighed at rakke menagerier ned samt at skrive de latinske betegnelser for dyrene på deres bure. Ellers var der en alvorlig risiko for, at den almindelige besøgende, ligesom Fædrelandets kritiske anmelder, ikke ville kunne se forskel på et uvidenskabeligt og vulgært menageri og en videnskabelig og agtværdig institution som en zoologisk have.

Et livsværk

Niels Kjærboilling døde i 1871, men inden da havde han nået at se sin have vokse til mangedobbelt størrelse i forhold til den beskedne start. Arealet blev flere gange

Plænen, der i dag er lagt an til rovfugletræning og dyreoptræden, og det gamle abehus i baggrunden. Husets nuværende ydre stammer fra ombygningen i 1928. ALH.

udvidet, også efter hans død, så det i 1873 omfattede hele det nuværende område på den nordlige side af Roskildevej. Den størrelse beholdt haven helt indtil 1953, hvor afdelingen i Søndermarken blev åbnet. Dyrebestanden var også blevet mere imponerende. Takket være Kjærbøllings fantastiske kontaktnet ud over Europa havde han oplevet at få sikre publikumstræffere som isbjørne og løver til haven, og desuden tusindvis af andre arter, fra tropiske fugle til tasmanske pungdjævl.

Pungdjævlene er et eksempel på, at selv om oldenborgerne er uddøde, og fyrsteslægten Glücksburg har overtaget en dansk kongetitel blottet for politisk magt, er der bevaret nære forbindelser mellem kongehuset og zoologiske haver. Den 10. april 2006 modtog kronprins Frederik fire tasmanske pungdjævl, som Tasmanien skænkede til det danske kongehus som en dåbsgave til prins Christian. Selv om der på papiret er langt fra de gammeldags kongelige menagerier til nutidens zoologiske haver, tjener Københavns Zoo stadig som opbevaringssted for kongehusets og skiftende regerings dyregaver.

OKSEHUSET fra 1872 er Nordens ældste endnu fungerende zoo-bygning. Nu bruges huset til kameler. ALH.

UGLETÅRNET, i dag en stemningsfuld rest af havens fortid. ALH.

LITTERATUR:

- Fisker, Jørgen (red.):
»Brikker til en mosaik om Zoologisk Have« Fisker og Schou 1998.
- Jørgensen, Bent:
»Zoo«. Forlaget Rhodos 1984.
- www.zoo.dk

Hvor meget kan vi se i dag?

Ved indgangen til det 20. århundrede var Københavns Zoologiske Have en lille, men populær og nydelig have, som i omfang og videnskabelig status lå under de fleste andre storbyhaver af samme generation. Hovedindgangen – opført i 1881 – lå, hvor den ligger i dag, og bestod af de små bygninger med dyrerelieffer. Mange kan sikkert stadig huske den gamle indgang, for den blev først afløst af den nuværende i 1998. Lige som den gamle hovedindgang er de fleste andre anlæg og bygninger fra dengang nu forsvundet. Tårnet var endnu ikke opført, så når man kom ind i haven havde man en smuk udsigt ud over fuglesøen, der dengang, i overensstemmelse med parkidealene, fremstod som en romantisk idyl med dekorative hængepile og små pælerammede øer med huse til søens rige fugleliv. På den anden side af søen lå Apis-templet, der var opført i Frederiksberg Have 1802-04, over halvtreds år før nogen havde tænkt på at anlægge en zoologisk have på Valby Bakke. Efter havens tidligste udvidelser kom den lille bygning, der er bygget for at skabe en antik stemning i parken, til at ligge lige i skellet mellem Zoologisk Have og den offentlige park, så den blev også gjort til en indgang med billetkontor for de gæster, der kom via Frederiksberg Have. I dag er templets ydre desværre i skidt forfatning.

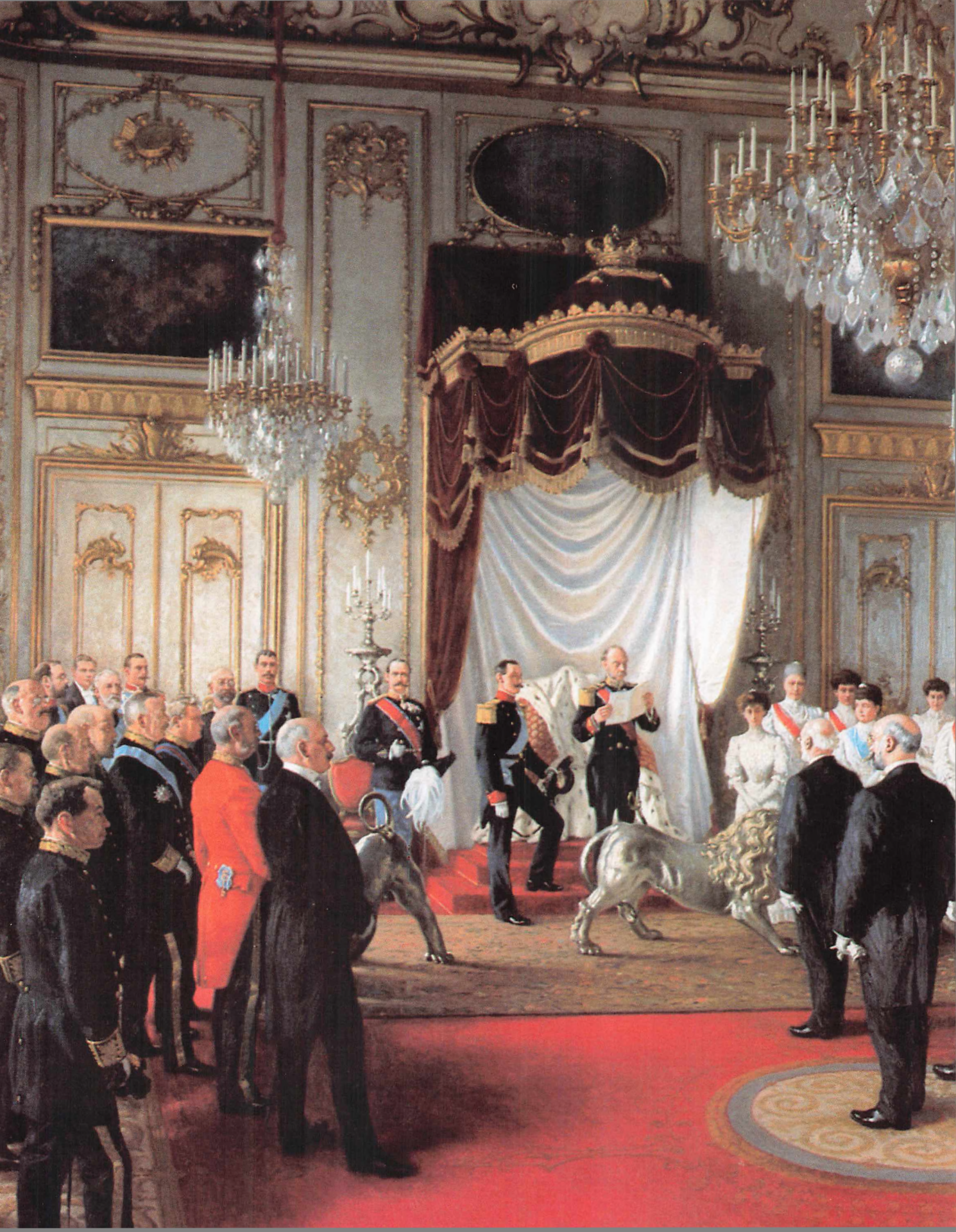
Hvis man i stedet for at spadsere rundt om søen fra hovedindgangen drejede til venstre, kom man først forbi terrariet, som ikke findes længere, og restaurantbygningen fra 1899, som gør. Her stod de ældste, hurtigt sammenflikkede bure fra åbningen i 1859. Dernæst kunne man på venstre hånd ud mod Roskildevej se yak og andre okser gå rundt i den stald fra 1872, der i dag rummer kamelerne. Lidt længere henne kunne man, stadig på venstre hånd, se inspektørboligen, som i dag bruges til administration. Til højre så man hen over en kortklippet parkplæne, der i dag er et tilskuervenligt anlæg til rovfugletræning. Bag plænen kunne man dengang som i dag se hen til abehuset fra 1891. Kraftige ombygninger og udvidelser i 1928 og 1996 gør dog, at gæsten fra år 1900 ville have svært ved at genkende den bygning, der i dag hedder *Primaternes Verden*. Straks herefter fik man igen på højre hånd det romantiske ugletårn fra 1885.

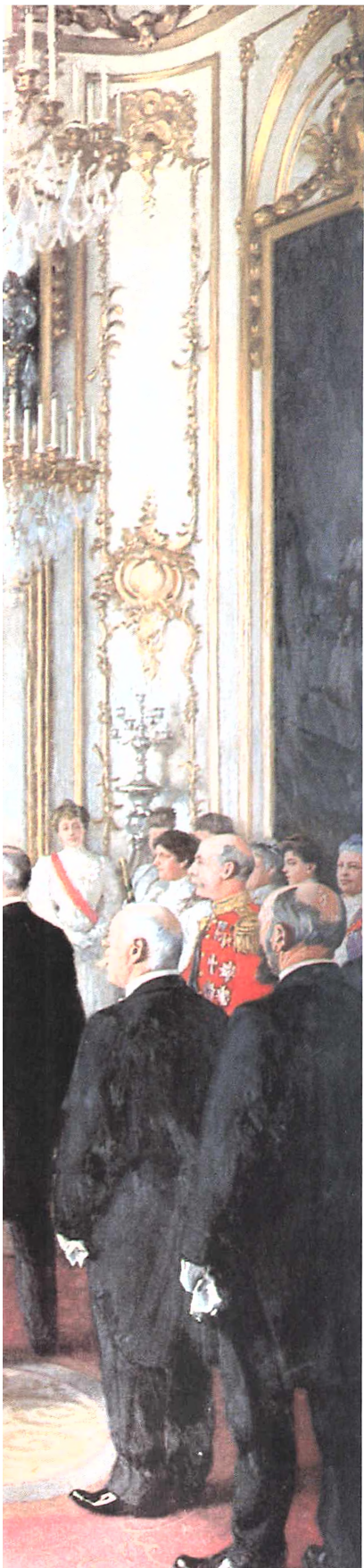
Det er de direkte levn fra 1800-tallets zoologiske have til i dag. De fleste øvrige bure og anlæg, som gæsterne kunne se i år 1900, ville i dag blive betragtet som fuldstændigt uansvarlige til at udstille levende dyr. Det gælder for eksempel det store rovdyrhus, der lå, hvor chimpanserne i dag bor, og som først blev revet ned i 1982. Forholdene mindede ikke meget om nutidens zoologiske haver, men mere om vores tætpakkede dyrefabrikker i landbruget.

Lige som de zoologiske havers opståen afspejlede den dramatiske politiske og sociale udvikling i 1800-tallet, har 1900-tallets næsten lige så store omvæltninger på en række områder ændret zoo-konceptet. Og dog er essensen den samme. Et besøg i zoologisk have er i dag stadig så »lærerigt... gavnligt og moersomt både for Ældre og Yngre« som det var på Kjærbøllings tid.

Anders Lundt Hansen
er cand.mag. i historie

En trone af enhjørning- horn og løver af sølv

Som sindbillede på den gode hersker har kong Salomon og løven en lang historie, og talrige fyrster har lånt af symbolikken. Dog sjældent så helstøbt som Frederik 3. af Danmark-Norge, hvis trone og løver er bevaret på Rosenborg Slot i København.

JØRGEN HEIN

Den ene sidder og stirrer frem for sig med et uudgrundeligt, tankefuldt blik. Den anden ligger på forbenene, skyder rumpen i vejret og strækker sig i al sin magt og væld, mens den spiller med tungen. Den tredje går majestætisk på alle fire, drejer hovedet og lyner fra de årvågne øjne. De tre sølvløver, der vogter tronen på Rosenborg, er fantastisk livagtige og med rette populære hos både børn og voksne: Dyrenes konge, i naturlig størrelse, hamret ud af det blanke sølv og med øjne, manke og halespids belagt med det pure guld. Et kunststykke af rang, udført af guldsmeden Ferdinand Küblich, som Frederik 3. lod indkalde til Danmark i 1664, året efter at en anden kunstner, drejeren Bendix Grodtschilling, var begyndt at arbejde på tronstolen af narhvaltand.

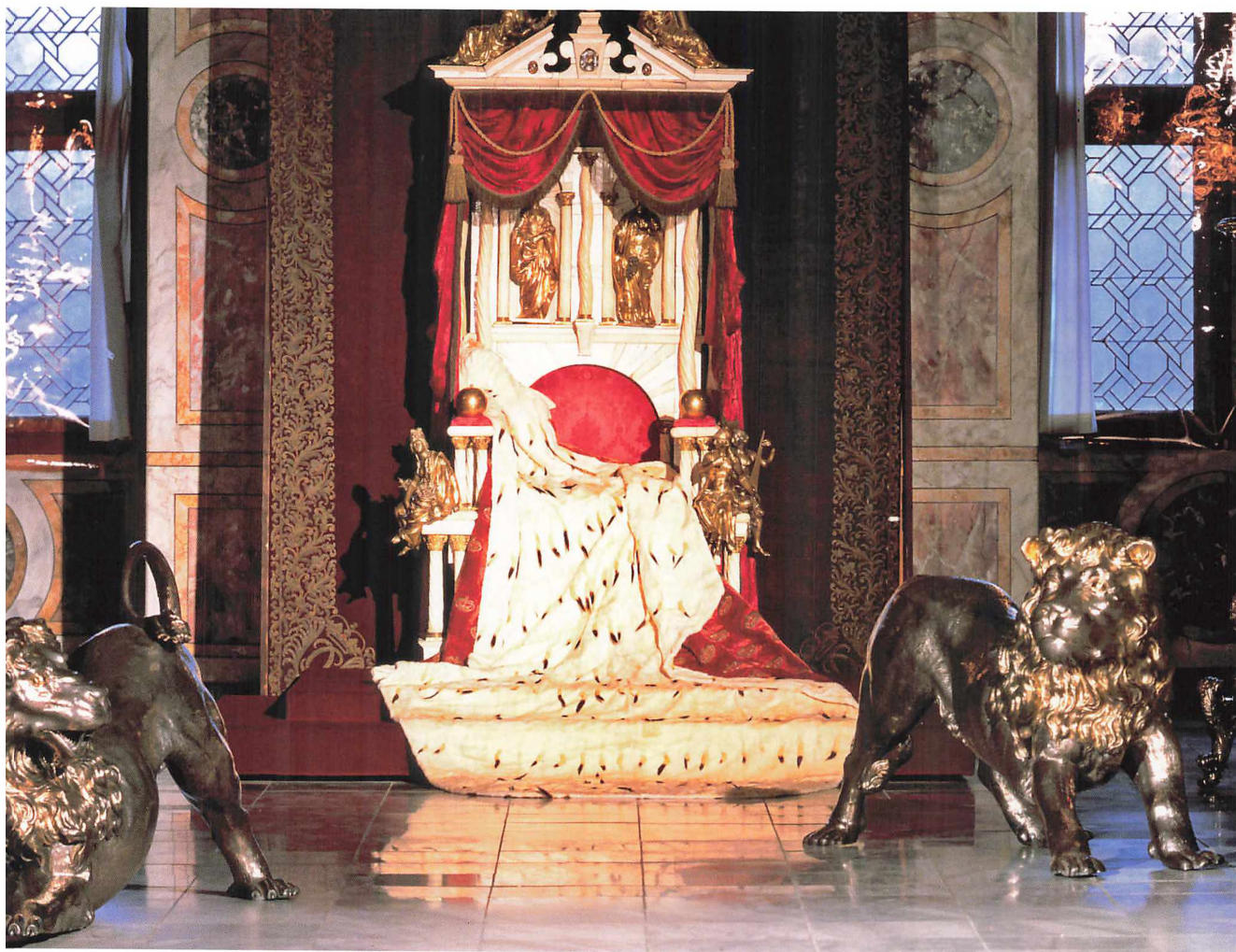
Kong Salomons trone

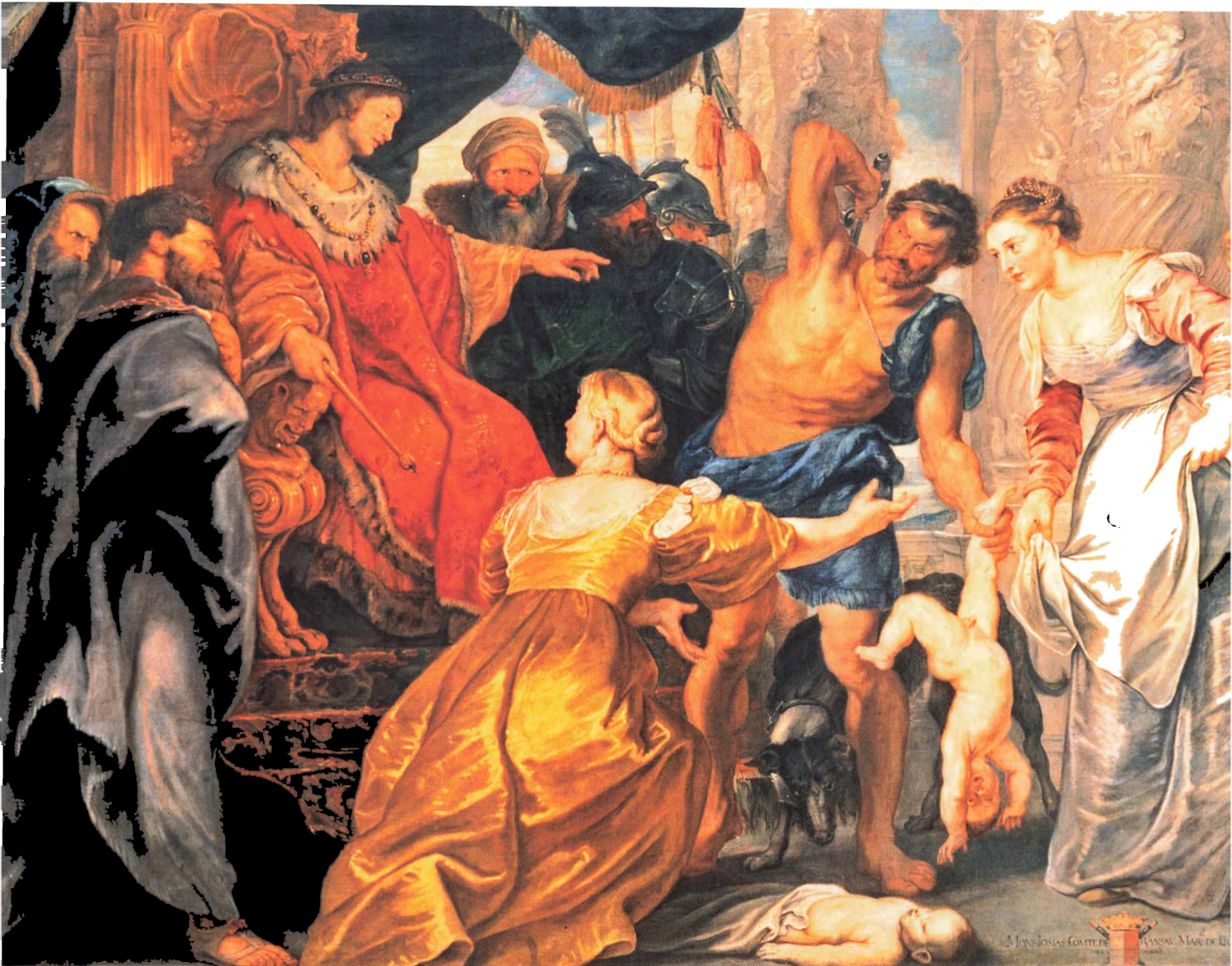
Forbilledet for løverne og tronstolen er Bibelens beretning om kong Salomon i Jerusalem, hvormed det gamle testamente fortæller: *»Og Kongen lod gøre en stor trone af elfenben og beslog den med lutret guld. Tronen havde seks trin, ... paa begge sider af sædet var der arme, og ved armene stod der to løver. Tillige stod der tolv løver paa de seks trin. Slikt er ikke gjort i noget rige [Første Kongebog, 10 kap., vers 18-20].«*

Nu var Salomon ikke kun en uovervindelig feltherre og rig på gods og guld. Han var også en vis og retfærdig konge, således som det fremgår af hans dom mellem to kvinder, der begge gjorde krav på det samme barn. Da kongen ville dele drengen med sit sværd og give halvdelen til hver, bad moderen ham skåne barnet og skænke det til sin rivalinde [Første Kongebog, 3. kap. vers 16-28]. En berømt fremstilling af Salomons dom, hvor kongen med sit scepter peger på den knælende moder, er den flamske barokmaler Peter Paul Rubens fejende flotte billede, der i dag er et af klenodierne på Statens Museum for Kunst i København.

Trone og løver i Rosenborgs riddersal.

Foto. Bent Næsby.

Peter Paul Rubens: Salomons Dom. Statens Museum for Kunst. København.

Maleriet regnes for udført 1615-20, men dets historie er ukendt, for Josias Rantzau, en dansk adelsmand i fransk krigstjeneste, skænkede det til Frederik 3. i slutningen af 1640'erne. Allerede da var maleriet europæisk kendt som sindbillede på retfærdighed, for det blev hurtigt mangfoldiggjort i kobberstik, der kunne sælges til en rimelig pris, og var en oplagt udsmykning til det offentlige rum i retssale og på rådhus. Det kan derfor ikke undre, at Frederik 3., en kræsen kender og passioneret samler af kunst, var stolt af sin Rubens. Et eksempel er et lille spejl af emaljeret guld med Salomons Dom, der i dag findes i Grünes Gewölbe. Spejlet, der er signeret i Paris i midten af 1650'erne, har tilhørt Frederik 3.s unge dronning, den ærgerrige og modebevidste Sophie Amalie.

Enhjørningens horn

Måske har Ruben's maleri givet Frederik 3. ideen til at lade sølvløverne og tronstolen fremstille. I så fald fulgte han sine forfædres spor, for Frederik 2. havde udgivet en bog med Salomons ordsprog, som han forærede de udvalgte få. Og da Hamborg hylkede Christian 4. i 1603, ankom han på en triumfvogn, klædt som solkonge på »Salomons trone«. Hertil kom et andet forhold. Ifølge Bibelen var Salomons trone gjort af elfenben, og nok var stødtænder fra Afrikas og Indiens vilde elefanter et eksotisk og kostbart materiale, men Frederik 3. havde det, der var bedre. For narhvalen lever fortrinsvis i den dansk-norske konges vande, i havet mellem Grønland og Norge, og fra gammel tid gjaldt narhvalens lange og spiralsnoede tand for at være enhjørningens horn. Da det sagnomspundne dyr – en hvid, behornet krydsning af æsel, ged og hest – symboliserede det godes sejr over det onde, tilskrev man hornet magiske kræfter, bl.a. beskyttede det mod forgiftning. Følgelig var enhjørningens horn uvurderligt og forbeholdt den absolutte elite, fx havde Habsburgerne et, der blev båndlagt som dynastiets uafhængelige ejendom, mens et andet gjaldt som den største kostbarhed på kunstkammeret i Dresden. Det var ophængt i guldkæder fra loftet og var en gave til kurfyrst August fra hans svoger, den dansk-norske konge.

I løbet af 1500-tallet var naturvidenskabsmænd ganske vist begyndt at blive skeptiske, og i 1638 påviste danskeren Ole Worm sammenhængen med narhvalen, men enhjørninghorn havde endnu bevaret meget af sin gamle prestige. Ved at lade tronen udføre af enhjørninghorn gjorde Frederik 3. sig til Salomons ligemand og trak en direkte linje fra Jerusalem til København. Tillige knyttede han så at sige forbindelsen opad, for i tronstolens baldakin prangede Europas største ametyst, hvis rosa farve kunne tolkes som symbol på solopgangen og dermed på himlens velsignelse. Anledningen var da også et spørgsmål om liv eller død. Efter nederlaget i krigene mod Sverige 1657-60 og tabet af Skåne, Halland og Blekinge, fulgte indførelsen af enevældens diktatur 1660. Tronstol og sølvløver skulle propagandere for Herrens salvede og hans nye styre.

Seks løver af sølv, seks løver af kobber

På baggrund af denne omhu kan læseren spørge, hvorfor Frederik 3. kun lod tre sølvløver udføre, når Salomon havde tolv. Var der tale om sparsommelighed; de tre løver vejer immervæk knapt 130 kilo sølv? Symboliserer trekloveret de tre lover i Danmarks våben, eller eventuelt de tre danske strømme, Øresund, Store Bælt og

M. Pingart, Paris ca. 1655: Spejl med maleri af Salomons Dom. Grünes Gewölbe, Dresden. 9,4 x 8 cm.

Lille Bælt? Og hvad i øvrigt med de to lover af kobber, der bevogter den lille bro, som fører over voldgraven fra Kongens Have til Rosenborgs slotsholm?

Svaret er enkelt. Frederik 3. fulgte Salomons forbillede, og han bestilte tolv lover, seks af sølv og seks af kobber. Lad os prøve at følge forløbet, der kan rekonstrueres ved hjælp af en række, delvist nyfundne, ukendte kilder.

Ifølge et brev fra Ferdinand Küblich's enke havde Frederik 3. indkaldt hendes mand til at forarbejde seks sølvlover, hvoraf kun tre var færdige ved kongens død. Det lyder troligt, for Frederik 3. døde uventet, efter kun få dages sygeleje, den 9. februar 1670. Som enevældens grundlægger blev han begravet med pomp og pragt. Fra den 30. marts lå kongens lig på castrum doloris i Københavns Slotskirke, vogtet af de tre eksisterende sølvlover, som undersætterne nu så for første gang. Men allerede i februar var Küblich startet på Frederik 3.s ligkiste, der stod færdig i august. Denne kiste kendes ikke mere, for den blev erstattet af en ny, der var magen til den, som enkedronning Sophie Amalie fik, da hun blev gravsat ved siden af sin ægtefælle i Roskilde Domkirke i 1685. Frederik 3.s oprindelige ligkiste må imidlertid have været overordentlig pragtfuld. Det fremgår af Küblich's regning for de mange figurer og relieffer, der smykkede kisten. De vejede tilsammen mere end 70 kilo sølv. Det modsvarer knap vægten af to af de tre eksisterende sølvlover, og dermed har

Kobberløver ved Grønne Bro, der fører fra Kongens Have til Rosenborg.
Foto: Peter Kristiansen

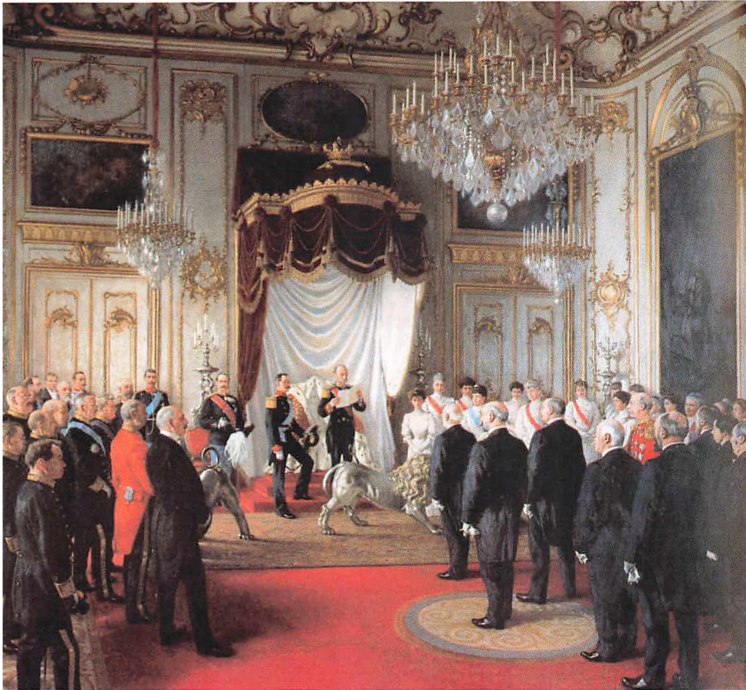
- > vi formentlig forklaringen på, hvorfor de tre sidste sølvlover ikke blev realiseret. Derimod kan vi følge de tre sølvlover, der vogter tronen. I juli 1670 fik hertug Albrecht af Sachsen-Gotha forevist Københavns seværdigheder, og på Rosenborg så han de tre lover, som stod på deres nuværende plads i riddersalen. I sin dagbog tilføjer hertugen, at de tre sølvlover *»vistnok hører sammen med yderligere tre lover og en trone af lutter enhjørninghorn.«* Bemærkningen afspejler formentlig omviseren, der ikke har vidst, at sølvet til de tre sidste lover nu i stedet blev anvendt til Frederik 3.s ligkiste, men sikre kan vi ikke være. For i slutningen af 1671, da enevælden var ved at færdiggøre det ceremonielle apparat til Christian 5.s salving, førte den svenske ambassadørs kammertjener to svenske studenter rundt i København. Hos »Konstmesteren« så de tronen og, vel at mærke, ikke færre end seks lover, alle *»af massivt sølv og med forgyldt manke«*. Da studenterne også anfører korrekte detaljer, bl.a. at tronen havde en hynde og et draperi af rodt silke og guld, er der næppe tale om en fejlskrivning. Snarere har man ladet tre kobberlover forsølve og forgyldte. Endelig oprandt da Christian 5.s salving, der fandt sted i Frederiksborg Slotskirke den 7. juni. Som det ses på officielle malerier og anføres i de trykte beretninger, var her kun tre sølvlover, to foran ved tronens sider og en bagved. Sådan blev også opstillingen på Rosenborgs riddersal, hvor Ruben's maleri af Salomons Dom kom til.

Historiske paralleller

Vender vi os til kobberloverne, kan vi kun følge forløbet i glimt. I juni 1667 fik kobbersmeden Henrik Ehm udleveret kobber til seks lover, og ved udgangen af 1668 havde han tre færdige. Derefter er der en pause til hertugen af Sachsen-Gothas besøg på Rosenborg i juli 1670. Gæstens rundtur på slottet endte i stueetagen, hvor han så Christian 4.s badstue, der havde tinbeklædte vægge, kedler og to forsænkede kar. På gulvet stod legemsstore erotiske kvindefigurer af gips, og »oppe i højden« bemærkede hertugen en »svedebænk« med tre kobberlover i naturlig størrelse, der var »gjort efter den samme model som de tre sølvlover«. Da de ikke kan være identiske med de tre forsøvede og forgyldte lover, som de to svenske studenter senere så hos »Konstmesteren«, må kobbersmeden have udført bestillingen på de seks lover. Hermed stemmer, at de to, der i dag vogter broen i Kongens Have, først omtales i 1673.

Denne opdeling af loverne i to sæt af sølv og kobber udtrykker en dobbelthed. I riddersalen iscenesættes enevældens majestæt med enhjørningstrone og sølvlover. Undersåtten stedes for encherskeren, kilden til magt og rigdom og derfor bestandig centrum for alles opmærksomhed. Blandt badstuens kobberlover fornemmer man den nøgne monark, mennesket bag masken, der for en stund kan være sig selv. Derved foregriber brugen af loverne så at sige modernitetens skel mellem offentligt og privat, samtidig som den rækker bagud til et ceremoniel, som de dannede i samtiden givet kendte og kunne goutere. For Salomons trone var kun blevet et forbillede i kraft af kristendommens spredning, og vejen til Vesteuropa gik via det ostromerske kejserhof i Konstantinopel.

Et eksempel er den tysk-romerske rigskrone, der regnes for udført til kejser Otto

Paul Fischer: Deputationen fra det norske storting tilbyder prins Carl Norges krone på Amalienborg 1905. Kongeslottet, Oslo.

Foto: Kjartan P. Hauglid.

og fuglene brød ud i sang, men jeg blev ikke bange [for lydene blev frembragt af sangere, der var skjult bag et forhæng]. Da jeg havde hilst kejseren ved tre gange at berøre jorden med panden, løftede jeg hovedet, og se: Han, der for havde siddet blot lidt hævet over mig, var nu løftet op under loftet, så enhver samtale var umulig.«

Høj og lav, højt og lavt, kobber og sølv, var svedebænken i Rosenborgs badstue en bevidst ironi, et udtryk for Frederik 3.s skarpe intellekt og skeptiske menneskesyn? Eller skyldtes spøgen Christian 5., der var udadvendt, ligefrem og havde humor? Skade, at vi ikke kender Frederik 3.s oprindelige intentioner med bestillingen af de tolv løver.

Ikke desto mindre udgør Enhjørningstronen og sølvløverne udgør et internationalt særsyn af næsten mytisk kraft. I Spanien, Europas traditionelle stormagt, var der ganske vist lignende tanker. I 1634 og i 1649 bestilte hoffet i Madrid to serier på tolv løver, men den første tjente som skjoldholdere og fakkelbærere og den sidste som bordfodder. Kun Frederik 3. efterlignede både Salomons trone og løver, og det vel at mærke ved hjælp af hans egne kunstnere i København. Som fyrstegaver havde territoriale specialiteter en særlig høj status, og i det perspektiv var både trone og løver en fremragende reklame for naturens uanede rigdomme højt mod nord: narhvaltand fra Norskehavets vande og malm fra Norges fjelde, sølv fra Kongsberg og kobber fra Rørås. Trone og løver afspejlede Norges stigende økonomiske betydning for det dansk-norske fællesskab, og derfor er det passende, at de tre sølvløver kastede glans, da den danske prins Carl i 1905 blev Norges Haakon 7.

Jorgen Hein
er museumsinspektør ved Rosenborg Slot

Carsten Bach-Nielsen m.fl. (red.):

Danmark og renæssancen – 1500-1650

Gads Forlag, 2006. 374 s. 249 kr.

En beretning om Danmark i perioden 1500-1650, da Danmark trådte ud af middelalderen og ind i reformationens århundrede. I en række oversigtskapitler skitseres de lange linjer inden for historie, kunst, religion m.m. såvel som danskernes liv i renæssancen. Desuden rummer bogen en samling punktnedslag, der ser nærmere på signifikante personer, kunstværker og fænomener som fx krigskunst og kristendom, lærde adelskvinder og læsende bønder samt hyrdedigte og hekseprocesser. Bogen er udgivet i samarbejde med Renæssance 2006.

Janne Bang:

Ondskaben tur/retur

En fortælling om paralleller mellem interneringen af danske betjente i koncentrationslejre under anden verdenskrig og ondskab i dag

Aalborg Universitetsforlag, 2006. 151 s. 220 kr.

Bogen handler om de danske betjente, der under anden verdenskrig sad i kz-lejre i Tyskland. De fortæller om deres oplevelser og om, hvordan det for altid prægede deres liv. De så og mødte ondskaben på deres kroppe og så den udført over for andre fanger. Oberst Lars Møller og forfatteren Frederik Stjernfelt fortæller om, hvordan ondskaben gentager sig i dag – hvordan de så ondskaben i øjnene på Balkan.

Jørgen Jürgensen:

Brudstykker af en selvbiografi

En eventyrs og straffefanges erindringer fra København, London, Island og Tasmanien med refleksioner over ret, straf, fængsler, deportation og kolonisering.

Museum Tusulanum, 2006. 253 s. 275 kr.

Den danske eventyrer og straffefange Jørgen Jürgensen (1780-1841) nedskrev i årene 1835-38 sine erindringer i Hobart,

Tasmanien. Erindringerne foreligger nu for første gang i dansk oversættelse i deres helhed. Han voksede op i København og blev senere bl.a. sømand på britiske ekspeditioner til Australien, kaperkaptajn på Nordsøen, kupmager på Island og britisk krigs- og statsfange. I 1825 blev han forvist til Tasmanien anklaget for et ubetydeligt tyveri. Han forblev på Tasmanien til sin død.

Jørn Hansen:

Fodbold – en kort verdenshistorie

Syddansk Universitetsforlag, 2006. 208 s. 198 kr.

I Tyskland er VM i fodbold 2006 i gang, og fodbold er en sport og en forretning, som har enorm betydning over hele jorden. Jørn Hansens bog anlægger en bred kulturhistorisk vinkel og beskriver sportens oprindelse fra ilde set folkesport i England, over udviklingen af de første professionelle ligaer sidst i 1800-tallet til mellemkrigstidens første internationale mesterskaber og den allerede dengang synlige sammenblanding

af sport og politik. Bogen følger også fodboldens udvikling i Danmark.

Dan H. Andersen:

Marie Grubbe og hendes tid

En biografi

Aschehoug, 2006. 202 s. 199 kr.

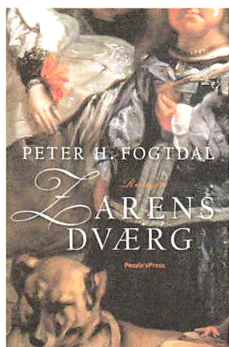
En biografi om Marie Grubbe (1643-1718). Som teenager blev hun gift på Københavns Slot med kongesønnen Ulrik Frederik Gyldenløve, som siden krævede skilsmisse efter hendes utroskab. Efter endnu et forlist ægteskab med en adelsmand levede hun i fattige kår sammen med Søren Ladefoged. Hun levede sine sidste år som en fattig gammel kvinde i færgehuset ved Grønsund på Falster. Hendes historie har bl.a. inspireret forfattere som Holberg, Blicher og J.P. Jacobsen.

B O G N Y T

SKØNLITTERATUR:

Peter Fogtdal:
Zarens dværg

People's Press, 2006. 281 s. 299 kr.

Dværgen Sørine Bentsdatter hyres af Frederik 4. til at underholde, da Peter den Store besøger kongen i 1716. Den russiske zar bliver så fascineret af Sørine, at Frederik 4. forærer den karismatiske dværg til ham. Denne foræring fører Sørine på en rejse ind i Ruslands hjerte, hvor hun bl.a. oplever den store kærlighed, djævluddrivelse, odiose kunstkamre og den brutale kultur, som findes omkring zaren.

Lars Johansson:
Signe

Gyldendal, 2006. 592 s. 299 kr.

Romanen bygger på en autentisk historie fra forfatterens egen familie. Danske Signe Gondrup lever et ret almindeligt middelklasseliv, men under besættelsen bliver hun glødende forelsket i den tyske officer Felix Markworth. Signe lader sig skille fra sin mand og følger Felix til Böhmen i 1945 og derfra til Bayern, på flugt fra russerne. Da Felix bliver arresteret af amerikanerne, må Signe overleve på egen hånd.

FOR BØRN:

Karin Sandvad:
Landbobørn 1880-1920

Klematis, 2006. 48 s. 268 kr.

En bog om tilværelsen for landbobørn omkring år 1900 i Danmark, hvor den voksende forståelse for børns vilkår og lovgivningen om børnearbejde først langt senere nåede ud på landet. Mange kom ud at tjene allerede som 5-6-årige og fik derfor kun en beskeden skolegang. Bogen er delt i fire afsnit: hjemme på gården, ud at tjene, i skole samt den sparsomme fritid. Bogen, der er rigt illustreret med fotografier og tegninger, kan læses fra ca. 13 år.

Pia Sigmund og Sys Matthiesen:
Cecilie, Tyge og Jørgen fra Uranienborg – 1592

Alinea, 2006. 80 s. 178 kr.

Bogen indgår i serien Børn i Danmarks historie. Året er 1592 og Cecilie, Tyge og Jørgen er søskende på hhv. 12, 10 og 9 år. De bor med deres familie på øen Hven i Øresund, og i bogen fortælles om, hvordan de lever i 1500-tallet, i renæssancen. Der fortælles om, hvordan de bor, hvad de leger, om pigeliv og drengeliv, om deres familie, om hvad de spiser og om deres tøj. Teksten er delt op i en fortællende tekst og i faktabokse og kan læses fra ca. 9 år.

Til Spørgekassen

I seneste oversigtsbøger over Danmarks historie (Gyldendal 2004 og Aarhus Universitetsforlag 2000) benævnes Dr. Dampe som politisk forvirret eller slet og ret forvirret. Jeg kan ikke erindre ham beskrevet sådan i min skoletid. Findes der nogen belæg for at omtale ham som forvirret og i givet fald hvor og hvordan?

Med venlig hilsen
Jørgen Tillemann Jensen
Hjørring

Svar

I 1820 blev dr.phil. Jacob J. Dampe (1790-1867) anholdt og efterfølgende dømt til døden for landsforræderi – en dom, som senere blev ændret til livsvarigt fængsel. Hans forbrydelse bestod i at have stillet krav om afholdelse af en folkeafstemning om en eventuel indførelse af en demokratisk forfatning. Sagde kongen nej til resultatet – og Dampe var ikke i tvivl om udfaldet – skulle hæren opfordres til oprør. For at fremme sin sag stiftede Dampe det hemmelige selskab *Jernringen*, og det var i forbindelse hermed, at politi-agenter skred til anholdelse.

Var Dampe politisk forvirret eller slet og ret forvirret? Svaret må i sagens natur afhænge af, hvad der lægges i udtrykket »forvirret«. Hvis det dækker over, at han skulle have lidt af en eller anden mental sygdom, må svaret være benægtende. Refererer det derimod til hans evner til at navigere i datidens politiske og sociale miljø, kan det nok forsvares. Hemmelige selskaber og revolutionsretorik var en velkendt del af det post-napoleonske Europa, så for så vidt var hans virkemidler ikke synderligt afvigende fra datidens norm. Men hans evner til at spille det spil, han kastede sig ud i, var givetvis begrænsede.

Dr. Dampe var ikke nogen systematisk politisk tænker med klare tanker, ej heller var han en pragmatisk politisk spiller. Han var intelligent og diskussionslysten og han satte bestemt ikke sit lys under en skæppe. Han debuterede som politisk agitator på

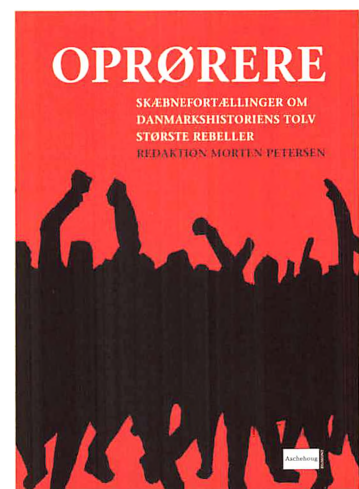
et tidspunkt, hvor myndighederne betragtede den politiske udvikling i Europa med nervøsitet. Der var revolutionære opstande flere steder i Sydeuropa, og det ulmede også i flere tyske stater. Det er i lyset af dette, at myndighedernes reaktion skal ses (se Gerda Bonderups artikel »Myndighederne og Dr. Dampe« i *Historie*, 2003).

Ønsker man at gøre Dampe til en pioner, martyr eller et forbillede i nutidige politiske konflikter, er en prædikant som forvirret naturligvis ikke i spil (et godt eksempel er Michael Helms *Det kvalte demokrati* fra 1986). Ses han på den anden side som aktør i en dansk politisk kultur, der var kendetegnet ved konsensus og en gradvis udvikling mod demokrati, er det nemt at få en opfattelse af ham som en »forvirret« hund i et spil kegler.

Med venlig hilsen

Anders Klinge Termansen
Ph.d.-stipendiat ved Europauniversitetet i Firenze

I Bogen *Oprørere*, der er anmeldt på side 50 i dette nummer, kan man finde en splinterny artikel om Dr. Dampe, skrevet af arkivar og seniorforsker Kenn Tarbensen (red.).

Kære Saxo

Hvad var antallet af indbyggere i København i år 800, 900, 1000, 1100, 1200, 1300, 1400, 1500, 1600.

Claus Hanke
Ballerup

Svar

De ældste topografiske og demografiske forhold vedrørende København er meget uklare. Allerede i forhistorisk tid har der været en boplads, og der er i indre by fundet rester af såvel både som en mindre landingsbro. København hed oprindeligt kun Havn og omtales første gang i 1043 i Knytlinge Saga. Havn var et fiskerleje med en mindre handelsplads, der lå ved udmundingen af en å. Ud for kysten lå en række mindre holme. Området var i 1100-tallets første halvdel plaget af norske og vendiske plyndringstogter, og sikkerheden i de danske farvande begyndte først at blive reel, da Valdemar den Store kom på tronen i 1157. Valdemar skænkede byen Havn til Absalon, og denne lod i 1167 opføre en mindre fæstning på en af de små holme i farvandet mellem Sjælland og Amager. Fæstningen beskyttede byen mod plyndringer, og handelslivet begyndte at blomstre. Saxo kalder byen for *Købmændenes Havn*, og det er dette, der senere er blevet til København. På latin hedder byen dog stadig *Hafnia*, hvilket knytter sig til byens tidligste leveår.

Frem til 1150 har Havn næppe rummet meget mere end mellem 200 og 500 sjæle. Herefter er befolkningstallet vokset hurtigt, og i 1400 husede byen formodentlig rundt regnet 5.000 mennesker. Formodentlig var der endnu flere i første halvdel af 1300-tallet, men Den Sorte Død (1348-1350) og de efterfølgende pestepidemier må have tyndet betragteligt ud i indbyggertallet. I 1500 menes indbyggertallet at være nået op på ca. 10.000. Det demografiske tryk fra især pestepidemierne fortsatte i det 16. århundrede, og i 1600 var indbyggertallet formodentlig ikke steget til mere end 12.000. Pestens forsvinden og indførelsen af kokoppeinokulation mod kopper betød, at befolkningen i de følgende århundreder, navnlig efter 1660, steg eksplosivt. Det første relativt sikre tal stammer fra folketællingen i 1769, hvor indbyggertallet var nået op på ca. 70.000, ja faktisk endnu flere, hvis man medtæller de garnisonerede soldater. I dag har indbyggertallet i København rundet den halve million (501.158). Hvis man tæller for hele Region Hovedstaden er tallet nået op på 1.633.565, og det lille fiskerleje Havn er dermed blevet en ægte metropol.

Med venlig hilsen

Ole Magnus Mølbak Andersen
Redaktør for Siden Saxo

Spørgsmål til spørgeskassen kan sendes som e-mail: omma@ra.sa.dk eller som almindeligt brev til:

Siden Saxo – Spørgeskassen
Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9
1218 København K

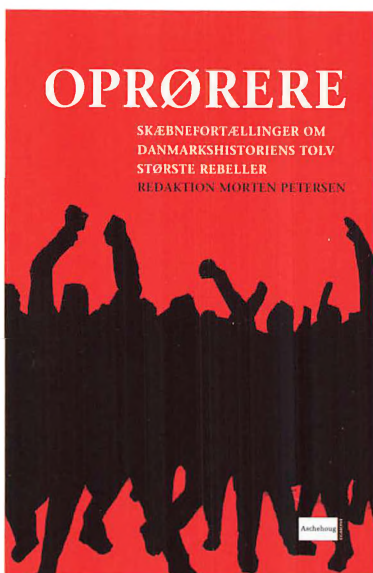
S
P
Ø
R
G
E
K
A
S
S
E
N

BOGANBEFALING

OPRØRERE

Skæbnefortællinger om Danmarkshistoriens tolv største rebeller

af Lars Bangert Struwe

I antologien **OPRØRERE** præsenteres læserne for en række oprørere, der stod i opposition til statsmagten. Enkelte af de i alt 12 portrætterede personer var tæt på magten, men fælles er, at de tabte kampen om denne.

OPRØRERE er skrevet af 11 danske historikere, og de kan deres metier og persongallerier. Læseren præsenteres for så forskellige personer som Ambrosius Bogbinder, Jacob Worm, Johann Friedrich Struensee, Dr. Dampe og Frode Jakobsen. Alle 12 oprørere ville noget. De havde tanker om et andet samfund. Nogle som Jacob Worm blev bitre og oprørske, fordi de ikke kunne få opfyldt deres ambitioner om kald eller embede. Andre kæmpede uden de store personlige ambitioner for at forandre samfundet.

Særligt skal fremhæves tre artikler. Alex Wittendorff åbner bogen med en artikel om Ambrosius Bogbinder. Det har ikke været nemt at skrive denne artikel, da kildematerialet er spinkelt. Men Wittendorff får præsenteret læseren for tanker i tiden op til og under reformationen. Læseren bliver på bedste vis guidet igennem såvel tidens tankegods som de mere jordnære og hårde politiske og magtmæssige realiteter.

Johan Friedrich Struensee har Asser Amdisen tidligere behandlet i bogen *Til nytte og fornøjelse – Johan Friedrich Struensee 1737-1772*. Det er ikke blevet ringere i denne

artikel. Amdisen søger at indplacere Struensee i en større europæisk sammenhæng, hvor han ikke er så usædvanlig, som han gøres til i Danmark. Væk er også andre danske historikers betegnelse af Struensee som en tyran. Læseren får indtrykket af en begavet – noget yderliggående person – der ved et tilfælde får magten til at opfylde sine idealer. Interessant er det, at Amdisen påpeger, at en af Struensees største fejl er hans manglende forståelse for politik.

En for denne anmelder positivt overraskende artikel var Kenn Tørbensens meget velskrevne bidrag om Dr. Dampe. Jacob Jacobsen Dampe var både cand. theol. og ganske overraskende også dr. phil. ved en afhandling om etikken i Koranen. Dampe lagde sig ud med ganske mange, bl.a. fik han som avisredaktør kaldt det lokale borgerskabs kvinder for »papegøjer«. Ikke lige frem karrierefremmende i lokalsamfundet. Fra 1816 til 1820 boede han i København, hvor han hurtigt sluttede sig til en kreds af demokratisk orienterede mænd. Dampe brugte sin ret som teolog til at prædike. Han prædikede for friheden, hvilket på ingen måde faldt i god jord i den enevældige stat. Hos Dampe, som andre oprørerne i denne bog, ser man, hvordan der sker et skred, da staten søger at gribe ind over for ham. Det vækker oprøreren i ham, og fra efteråret 1819 og et år frem til sin anholdelse skærper han tonen og sit engagement. På samme vis skærpes overvågningen af Dampe, og til sidst er han nærmest kun omgivet af stikkere og politispioner. Dampe overlever lang tids fængsel, men frigives først ved enevældens fald i 1848.

OPRØRERE. Skæbnefortællinger om Danmarkshistoriens tolv største rebeller. Aschehougs Forlag 2006. 368 sider, m. illustrationer. Vejledende pris: 399 kr.

I NÆSTE NUMMER:

Nazist eller »blot« højreradikal?

Besættelsen opfattes ofte som et valg mellem det gode og det onde. De seneste års forskning har imidlertid i høj grad omhandlet gråzonen imellem de, der traditionelt opfattes som henholdsvis de gode og de onde. Mange blev fanget af den sort/hvide synsvinkel efter besættelsen, en vinkel der ofrede nuancerne. I artiklen *Juraprofessoren, nazismen og demokratiet* fortæller professor dr. jur. Jens Evald om juraprofessor Frederik Vinding Kruse, der efter befrielsen blev anklaget for at være nazist. Artiklen viser, at forholdene var ganske spegede, og at en kombination af personlige ambitioner, sympatier og antipatier i høj grad spillede en rolle i opgøret efter besættelsen.

Kongelig vrede

Det er en gammel, historisk gennemprøvet sandhed, at dårlige nyheder altid går ud over budbringeren. I 1612 ramte Christian 4.s vredes den skotske skibsbygger David Balfour, som måtte meddele den temperamentsfulde konge, at hans nye hovedskib *Recompens* lå på siden i Stör, en biflod til Elben, ved Heiligenstede, nær Itzehoe. Danmark havde nær fået sit eget Vasa, og så endda 16 år før det berømte svenske skib gik til bunds ud for Stockholm. Kongens vrede var formodentlig fejlrettet, for Balfour var tilsyneladende uskyldig i affæren. Skal man finde en skyldig, falder mistanken på skibets kaptajn, Claus Weinkauff, hvis navn klinger ironisk i sammenhængen. Arne Keller fortæller historien om kongens voldsomme reaktion og ikke mindst, hvordan den i Rigsarkivet kan spores den dag i dag i Balfours brev, som tilsyneladende to gange blev perforeret af kongens daggert.

Åbningstider på

STATENS ARKIVERS LÆSESALE

Rigsarkivet:

Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Fra 2. maj til 31. august, mandag til fredag kl. 9.00 til 16.00.

Landsarkiverne:

Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Lørdagslukket fra 1. maj til 31. august.

Erhvervsarkivet:

Mandag til fredag 9.00 til 16.00 (hele året).

For Statens Arkiver som helhed – Rigsarkivet, Landsarkiverne og Erhvervsarkivet – er læsesalene lukket på søn- og helligdage, Påskelørdag, lørdag efter Store Bededag, fredag efter Kristi Himmelfartsdag, 1. maj, Grundlovsdag, i dagene fra 23. december til 2. januar – begge dage inklusive – samt forudgående lørdag, hvis denne er sidste åbningsdag før jul.

Dansk Data Arkiv:

Dansk Data Arkiv har ingen egentlig læsesal. Brug af arkivets materialer foregår bl.a. via bestilling af under-

NYE AFLEVERINGER TIL RIGSARKIVET OG LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND

FEMØ MENIGHEDSRÅDS FØRSTE MØDE I 1904

CHRISTIAN LARSEN

I 1903 blev der indført menighedsråd i Danmark. Menighedsrådene var en grundsten i kirke- og undervisningsminister I.C. Christensens kirkepolitik, som blev gennemført i årene efter systemskiftet i 1901. De første menighedsråd var midlertidige, og da forsøgsordningen udløb i 1909, kunne der ikke samles flertal om deres videreførelse. Først i 1912 blev rådene genindført, denne gang permanent.

Menighedsrådene bestod af sognepræsten som født formand og et antal medlemmer. Alle personer over 25 år – også kvinder – havde valgret og kunne vælges til menighedsrådet. Rådets primære arbejdsopgave var at indstille til Kirkeministeriet, hvilken af ansøgerne til et præsteembede man foretrak. Derudover traf rådet afgørelse om valg af salmebog, bestyrede kirkebøssens midler m.v.

I årene 2003-2006 er der afleveret arkivalier fra Folkekirkens menighedsråd, pastorater, provster og provsttudvalg, bispeser og stiftsøvrigheder. Folkekirkens myndigheder har afleveret arkivalier frem til begyndelsen af 1980'erne.

Blandt de arkivalier, der er afleveret til Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, finder vi Femø Menighedsråds forhandlingsprotokol 1904-1957. Billedet viser referatet af rådets første møde den 22. januar 1904, sirligt indført i protokollen af formanden, sognepræst Anders Kjærgaard. De nyvalgte medlemmer var gårdejerkonerne Karen Margrethe Andersen og Maren Johanne Andersen, købmand Jørgen Hansen Grymer og gårdejer Hans Rasmussen. Protokollen fortæller, at medlemmerne aflagde et skriftligt højtideligt løfte om at ville »udføre det dem betroede hverv i troskab mod vor evangelisk-lutherske folkekirke og i overensstemmelse med dens forskrifter.«

Forhandlingsprotokollen befinder sig nu i Femø Sogns Menighedsråds arkiv, arkiv nr. EC-590, i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

